
Abdurauf FITRAT

OILA

YOKI OILA BOSHQARISH TARTIBLARI

Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2013

Abdurauf Fitrat

UO'K: 37.018.11

KBK 87.7 - *Imika*
F-60

Tarjimon va izohlar muallifi:

Shodman Vohidov

Mas'ul muharrir:

Hamidulla Boltaboyev

Fitrat, Abdurauf

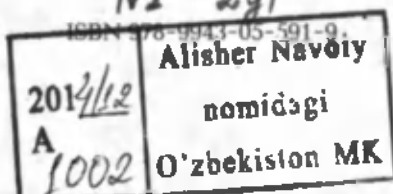
F-60 Oila yoki oila boshqarish tartiblari / A. Fitrat; tarjimon va izohlar muallifi Sh. Vohidov; mas'ul maharrir H. Boltaboyev. — Toshkent: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2013 — 144 b.
ISBN 978-9943-05-591-9

Ulug' adibimiz Abdurauf Fitratning badiiy va ilmiy asarlari bilan birga axloqiy masalalarga doir bir qator risolalari bor. Ularda komil inson shaxsini shakllantirish bilan bog'liq muammolar va ularning yechimi aks etgan. Jamiyatning asosi bo'lgan oila, uning inson hayotidagi o'rnini, oila boshlig'i va a'zolarining vazifalari hamda oilaviy tarbiya muammolari o'z aksini topgan mazkur risola keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

UO'K: 37.018.11

KBK 87.7

31831
N1 291

© «Ma'naviyat», 2006

© Cho'lpon nomidagi NMIU, 2013

PROFESSOR FITRAT IBRATLI OILA HAQIDA

Har qanday jamiyatda ham oila ijtimoiy taraqqiyot manbai va axloqiy tarbiya o'chog'i bo'lib kelgan. Shuning uchun ham insoniyat ulug'lari oilani nafaqat jamiyat, balki davlatchilik asoslarining qurilishida ham ilk maktab deb bilganlar. Milliy taraqqiyotga yuz tutgan mustaqil yurtimizda komil insonni tarbiyalash va huquqiy davlatchilik asoslariga poydevor qurish davrida *1998- yil – Oila, 2012-yil esa Mustahkam oila yili* deb belgilanganligi bejiz emas. Nafaqat ijtimoiy va siyosiy, balki ma'naviy va ma'rifiy ahamiyatga molik ushbu holni professor Fitrat birgina islomiy oila timsolida anglatgan.

Inson muhabbatdan tug'ilgan, oiladagi ilk onalik mehri va otalik muhabbati bilan yo'rgaklangan. Go'dakning insoniy sifatlari kamol topishida ham mana shu mehr-muhabbat tarbiya maskani hisoblanadi. Binobarin, nikohdan birinchi maqsad ham naslning davomiyligidir. Fitrat qarashlarining zahirida islomiy oila mohiyatini anglatish yotgani uchun oilada millatning qadri va sha'nini belgilovchi harakatlar, avvalo, er va xotinning iffat va porsolig'i (diyonati) bilan bog'liq ekanini hayotiy misollar bilan anglatadi.

Er-xotinlikning birinchi sharti va oxir-oqibati farzand ekan, bu maqsadga erishish vositasi va sababi visoldir. Visol ishtiyoqi yoshlarda ertaroq tug'ilishiga qaramasdan *«hakimlar erkaklarga 23 yoshdan oldin uylanmaslikni va qizlarga 18 yoshdan oldin turmushga chiqmaslikni maslahat beradilar»*.

Ushbu «maslahat»ning ham fiziologik va genetik, gigiyenik va sihattalab maqsadlariga qaratilganini eslash barobarida oilaning sog'lom va barkamol farzand yetishtirishdagi vazifalarini erinmay birma-bir uqtirib o'tgan. Oilani janjal, fisq, xiyonat va, boringki, taloq kabi kushandalardan saqlab turuvchi vosita madoradir, ya'ni er-xotinning murosasidir.

Tabiiyki, tartibli oilada nikoh, homiladorlik va uning nihoyasi farzanddir. Fitrat farzand tug'ilishi bilan bog'liq barcha shar'iy hukmlarni eslatish barobarida asosiy e'tiborni farzand parvarishiga qaratgan. Shuning uchun ham kitobning ikkinchi bobi «*Farzand tarbiyasi*» deb nomlanadi. Tarbiya masalasiga ham millatga buyuk foyda yetkazuvchi soha deb qaramoq va uni boshqalarga ishonib topshirib qo'yish oilaning mas'uliyatsizligidandir, degan zarur xulosaga keladi. Fitrat tarbiya haqidagi qadimiy fanlar asosida uni uch shaklda: *badan-tarbiya, aqliy va axloqiy tarbiya* deb anglatgan. Biroq ularni bir-biridan ajratib ham bo'lmaydi. Ular o'zaro shunday bog'liqdirki, biriga ziyon yetsa, boshqalarida ham nuqson paydo bo'ladi. Biriga foyda yetsa, boshqalari ham undan bahramand bo'ladi.

Oiladagi oddiy mojaro va harakatlar bilan o'ralashmay, bolalarning aqliy, ya'ni fikriy tarbiyasi millatning niyati bilan uyg'un bo'lishi lozim.

Axloqiy tarbiya kishi axloqini kamolga yetkazish, odamning fe'l-u xo'yi va harakatiga yaxshi fazilatlarni singdirish demakdir.

Hayot binosini qurishda va uning taraqqiyotida avlod tarbiyasining rolini ta'kidlar ekan, Fitrat uch narsa: tansihatlik, sog'lom fikr va yaxshi axloq muhimligini ko'rsatadi. So'ngra esa mana shu tarbiya uchun zarur bo'lgan turli xil vazifalarni olim jamiyat a'zolari oldiga qo'yish bilan o'z risola-tadqiqotini yakunlaydi.

Hamidulla BOLTABOYEV,
filologiya fanlari doktori, professor

MUALLIFDAN

Bismillahir rohmanir rohiym

Odamlarning madaniy toifa ekanliklari, ya'ni tabiat hukmi ila bir qabila yoki qavm suvratida jam bo'lib bir-birlariga yordam berib yashashlari ma'lum. Kimki ana shu tabiat qonunining doirasidan chiqsa, ya'ni jamiyatdan chetlashsa, shubhasiz, mahv va nobud bo'lg'ay. Tarixchi olimlarning fikriga qaraganda, odamlar xalq bo'lishlaridan oldin jamoa bo'lib yashash zarur ekanligini bilmaganlar. Binobarin, vahshiy hayvonlarga o'xshab yolg'iz, yakka-yakka bo'lib yashaganlar. Shu bois ular tabiiy mushkulotlar ostida azob chekib, hayvonlar hujumlaridan halok bo'lganlar. Vaqt o'tishi bilan odamlar jamoa bo'lib yashash lozimligini tushundilar. Ularning birinchi jamoalari «oila», ya'ni «ahli bayt» bo'lgan. Ahli bayt jamoalari asta-sekin rivojlanib qavm va qabila jamoasiga aylangan.

Bu muqaddimadan ma'no shuki, oilaning shakllanishi, ya'ni ahli bayt jamoasi, boshqacha aytganda, oila boshqarishga asos solish bani Odam madaniyatining asosi ekan.

Bizga ma'lumki, odamlar qayerda qavm yoki qabila bo'lib yashasalar, tinchliklarini saqlash uchun va bir-birlarining huquqlarini muhofaza qilish uchun bir nizom (tartib) va qonun joriy etib, shu qonunlar asosida baxt va saodatga erishganlar. Aks holda o'rtalarida tartibsizlik ro'y bergan zahoti nizom-u qoida yo'qolib, darhol nobud bo'ladilar yoki e'ti-

---

* Nashrga tayorlashda **X. Rashidova** va **G. Muzaffar** qizi ishtirok etdi.

borsiz va xor bo'ladilar. Aslida bu tabiiy va zarur bir hodisadir, chunki odam tabiatan manfaatparast va g'arazli bo'ladi. Bir nechta odam jam bo'lib qolsa, har biri o'z manfaatlariga asir bo'lib, boshqalarning huquqiga tajovuz qilib uni poymol qilmoqchi bo'ladi. Buning natijasi notinchlik va intizomsizlik bo'lib, oqibati yana o'sha nest-nobudlikdir. Albatta, bu tajovuz va bosqinchilikning oldini olish uchun qonun lozim.

Ushbu risolaning asosiy mavzui «oila»dir. Oila er-xotin va farzandlardan iborat. Boshqacha qilib aytganda, oila bir shaxs boshchiligida bir uyda yashovchilardir. Shu ta'riflardan ma'lum bo'ladiki, oila ham bir necha odamlardan iborat bo'lgan jamoa ekan. Ularning har biri insonga xos narsaga, ya'ni o'z manfaatlariga asir bo'ladi. Biri ikkinchisining huquqini tasarruf qilib bosib olishi mumkin. Ana shu tajovuz oldini olish uchun oila a'zolari o'rtasida ham bir qonun lozim. O'tgan olimlar-u hakimlar shu masalada sa'y-harakat qilib qonunlar ishlab chiqqanlarkim ularning umumiy hay'atini «manzil tadbiri» (ro'zg'or tebratish tadbiri) deb ataydilar.

Dunyoda izzat va saodat tolibi bo'lmagan birorta qavm yo'q. Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog'liq. Tinchlik va totuvlik esa shu millat oilalarining intizomiga tayanadi. Qayerda oila munosabati kuchli intizom va tartibga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va tartibli bo'ladi. Agarda bir mamlakatning aholisi axloqsizlik va johillik bilan oilaviy munosabatlarini zaiflashtirib yuborsa va intizomsizlikka yo'l qo'ysa, shunda bu millatning saodati va hayoti shubha ostida qoladi.

Hozirgi Farang (Ovro'pa) olimlari ham o'z xalqlari intizomi va oilalarining rohati uchun harakat

qilib yuzlab kitoblarni yozib nashr qilmoqdalar. Imonim komilki, oila saodati va baxti uchun qabul qilingan eng maqbul qonun islomiy qonunlar bo'ladi. Lekin olamda eng badbaxt oilalar ham biz musulmonlarning o'rtasida bo'ladi, chunki biz ilohiy qonunlarning birontasiga rioya qilmaymiz.

Baxtsizligimizning sababi oiladorlik xususidagi har bir harakatimiz, sarob orzularimiz va xato fikrlarimizning natijasi bo'lib, aksariyati Qur'oni karim hukmlariga ziddir. Shuning uchun zulm va tajovuz ko'rmagan oilalar bizda nihoyatda kam ko'rinadi. Hozirda taraqqiy etayotgan islomiy o'lkalarda turk, arab, fors olimlari o'z millatlarining kimligini anglab yetib, oila nizomi va tinchligi haqida ancha kitob yozdilar. Bu kitoblarda ular diniy va dunyoviy hukmlarga tayanib oilaviy masalalarga izoh berganlar. Lekin turkistonliklar, xususan, biz buxoroliklar, bu ne'matdan mahrum bo'ldik. Yaqinda muhtaram do'stim va hamfikrim Abdulvohid Afandi Munzim¹ (hamisha buxoroliklar saodatlari fikrida yuradilar) menga oila boshqarish bobida bir kitob yozishni ishorat qildi.

Baski, do'stimning niyati xolis va maqsadi oliy ekan, men inkor qilolmay shu risolani tuzdim. Mening niyatim bu risolani millatimiz tili, ya'ni turkiy chig'atoyida yozish bo'lsa ham, ammo muhtaram do'stimning istagini inobatga oldim.

Alloh taolo amiri oliy Sayyid Mir Olimxon izzatu iqboli, adli va tavfiqini ziyoda etsin, chunki risola ularning davrlarida yozildi. Alloh taolo Buxoro aholisini ularning marhamatlari va adolatlari soyasida baxtiyor etsin.

---

¹ Maorifparvar, shoir va jurnalist, 1877-yili Buxoroda tug'ilgan. 1934-yil 5-mart kuni olamdan o'tgan.

Birinchi qism

UYLANISH VA UYLANMASLIK XUSUSIDA

Ba'zi odamlar o'ylaydilarki, uylanish va farzand orttirish kishini Haq xizmatidan va Allohga yaqin bo'lishdan chetlashtiradi. Binobarin, uylanmaslik inson kamolati jumlasidandir. Oldingi dinlarning tobelari orasida tarki dunyo qilib, xotin va farzand orzusidan ko'z yumgan odamlar ham mavjud bo'lgan. Lekin bu fikr tabiat qonuniga zidligidan rivojlanmadi va hayotda o'z tatbiqini topmadi. Men bu jamoa fikrini inkor etish xayolida emasman, ammo ko'pchilik bu jamoa fikrlarini, ya'ni tarki dunyo-chilikni islom hukmlariga muvofiq deb biladilar.

Ana shu xato va shubhalar xatarini millat boshiga tushmasligi uchun izdivoj (uylanish) foydalarini tushuntirib, shu masalaga oid nozil bo'lgan oyatlar va aytilgan hadislarni bu risola o'quvchilariga bayon etaman. Birinchidan, shuni bilish lozimki, odamda ikki xil mavjudlik bor. Biri shaxsiy borlig', ikkinchisi ijtimoiy mavjudlik. Odamning shaxsiy mavjudligi falon va pismadon (narsa)ning muayyan vaqtda mavjudligiga o'xshaydi va bayon etishga ham arzimaydi. Ammo odamning ijtimoiy borlig'i insoniyat borlig'ini tashkil qiladi, dunyo oxirigacha boqiy va ahamiyati ham kattadir. Hazrati hakimi mutlaq — Alloh taolo bani Odam borlig'i-ning ana shu ikkala jihatini saqlashi uchun ba'zi bir sabablarni tayin qilgan. Masalan, yeyish, ichish, uxlash, nafas olish odamlarning shaxsan mavjud-

liklarini ta'minlash uchun sabab qilgan, ya'ni odamlarning har biri shu bilan tirikdir. Yuqoridagilarning birontasini tark etsa o'lishi aniq. Lekin odamlar o'rtasidagi jinsiy munosabat bani Odamning ijtimoiy borlig'ini ta'minlaydigan sababdir. Agar u tamoman dunyodan ko'tarilsa, bashariyat inqirozga duch kelishi aniq.

Odamlarga shu ham ma'lumki, uylanishning ko'p qiyinchiliklari va zahmatlari bor. Odamlarning tabiatiga esa rohat yoqadi. Agar odamning ixtiyori o'z qo'lida bo'lsa edi, bo'ydoqlik rohati va ozodligini uylanish azobi va mehnatiga aslo qurbon qilmasdi. Binobarin, hazrati hakimi Qodir erkag-u ayol mijoziga shahvatni qo'shib bergan. Ular shahvat taqozosi bilan birga bo'lishni istab uylanadilar. Oqibatda farzand sohibi bo'ladilar. Ana shunday sabablarga ko'ra, bashariyat nasli Iloh irodasi bilan oxiratgacha boqiy qoladi.

Faraz qilaylik, siz yeringizni biron-bir dehqonga berdingiz. Ish asbob-anjomlarini ham berib bug'doy ekishni buyurasiz. Agarda o'sha dehqon yerni olib, ekish asboblarini ham egallab o'z uyida bemalol o'tirsa, bug'doy ekmasa, bir yil yeringizni o'z holiga tashlasa, uning bu harakatini siz xiyonatdan boshqa narsa deb bilmaysiz, albatta. Uylanmaydigan odam ham jinsiy aloqa uchun berilgan kuch-quvvatidan foydalanmasa yoki Lut qavmining amalini qilsa¹,

¹ *Lut qavmining amali...* Lut payg'ambar va qavmining tafsiloti Qur'onda keltirilgan. Lut alayhissalom hukm va ilm sohibi bo'lib, o'z qavmi tomonidan tan olinmagan payg'ambar edi. Lut qavmi bachchahozlik bilan shug'ullanganlar. Lut ularni bu amaldan qaytarmoqchi bo'lgandan, uni surgun qilmoqchi bo'ldilar. Alloh ularni shu gunohlari uchun yo'q qilgan. Mu-fassal qarang: Qur'oni karim. A'rof surasi, 78-80-, 82-84-; Xud surasi, 70-73-, 82-84-; Hijo surasi, 57-77; Shuaro surasi, 160-173; Va-z-zoriyot surasi, 33-38-oyatlar va boshqalar.

nafsini o'zi qondirsa¹, bilib qo'ysinki, Alloh qonuniga xiyonat qilibdi.

«Xotinlaringiz sizlarning ekinzor yerlaringiz bo'ladi. Ziroat yerlari urug' sepganda samara beradi. Xotin ham ekinzordir va hosili—farzand. Bas o'z xotinlaringiz bilan farzand niyatida aloqa qiling va kelajakda o'zlaringiz uchun farzand tarbiyalang. Xudodan qo'rqing, uning nazariga ilinmangiz. Bas, tug'ilish va visol uchun tergan quvvatni bekor qoldirmang va zoye qilmang. Ey, Muhammad saodat mujdasini (ham xabarini) iymonlilarga bergin»².

Anas raziyallohu anhudan³ shunday hadis bor: «Nabiy (s.a.v.) dedilar: «Xudo haqqi men sizlardan ham ko'proq parhezkor va Xudodan qo'rqadigan odamman, lekin ro'za tutaman, iftor qilaman, namoz o'qiyman, uxlayman va uylanaman. Kim bu sunnatdan yuz o'girsas, u mening ummatim emas».

Abu Hurayra (r.a.)dan⁴:

«Nabiy (s.a.v.) dedilar: «Sizlarning eng yomonlaringiz xotin olmagan kishidir».

Shunday qilib Payg'ambar hazratlari shu sharif hadislar bilan xotin olmaganlar haqida shunday qattiq hukm chiqarganliklarining sababi ularning ilohiy qonunlarga qarshi ish tutganlaridandir.

Ikkinchidan, oldinroq aytgan edikki, hazrati hakimi Qodir uylanish mehnatidan qochib izdivojini tark etmasliklari uchun odamlarga shahvatni berib, ularning mijozlariga uni singdirgan, toki shahvat talabi bilan ular bir-birlarini xohlab uylansinlar.

¹ Nafsini o'zi qondirsa... Hozirgi tib ilmida onanizm.

² Qur'oni karim, Baqara surasi, 223-oyat.

³ Anas raziyallohu anhu... Anas ibn Molik. Muhammad payg'ambarning sahobalaridan, laqabi Abu Hamza. Taxminan 710-yili 100 yoshda vafot etgan.

⁴ Abu Hurayra raziyallohu anhu... To'liq ismi Abdurahmon ibn Sahr Azdi. Sahoba, 676-yilda 78 yoshida vafot etgan.

Majburan uylanmaganlar, albatta, shahvat talablarini daf qilolmay quyidagi uchta yomon amalga giriftor bo'lishlari mumkin: zino¹, Lut qavmi amali, shahvatini o'z-o'zi qondirishi. Zino avlodni yo'q qiladi. Chunki ayol qornida paydo bo'lgan bola otasiz va murabbiysiz qolib nobud bo'ladi. Lut qavmining amali va shahvatini o'z-o'zi qondirishi, bu urug'ni yo'q qilish demakdir. Zero, shu ikkala hayosiz amal natijasida farzand urug'i o'z joyi va maqomiga tushmay behuda sarf bo'ladi. Shu ikkala amal ham ilohiy qonunlarga qarshi va tabiat taqozolariga ziddir. Hatto, biror hayvon bu amallarni qilmaydi. Alloh saqlasin, bu johillar qanday pasttabiat odamlarki, hayvon ibo qiladigan ishlarni qiladilar. Bundan tashqari zino, Lut qavmi amali, shahvatni o'zi qondirishi ilojisiz kasalliklarga muhtalo qiladi. Bu kasalliklarning aksari yuqumlidir. Qaysi millatning a'zolari ana shu uchta baloga chalingan bo'lsa, erta yo kech nest-nobud bo'lishi muqarrardir.

Faraz qildikki, shu marazlardan birontasiga odam giriftor bo'lmadi, ya'ni o'zining shahvoniy kuchini saqlab, uylanmasdan taqvo yo'lini mahkam tutib, hech qanday fahsh ishlarga mayl qilmadi. Lekin bilib qo'yinglarki, tabiat bunday odamlarni aqliy va jismoniy marazlarga chalintiradi. Masalan, soatda sakkiz yoki o'nta charx bor. Soat ustasi shu charxlarning har birini biror xizmatni bajarish uchun yasagan. Agar birorta charxni o'z vazifasini bajarishidan to'xtatsangiz soatning buzilishiga shubha qolmaydi. Yaratuvchi Alloh odam jismini ham bir mashinaga o'xshatib yasagan. Uning har bir uzvi va a'zosi biror vazifa va xizmatni bajarishi

¹ Zino. Shariat hukmi bo'yicha nikohsiz, nomabram ayol bilan jinsiy aloqada bo'lish. Islomda zino og'ir gunohlardan hisoblanadi.

uchun yaratilgan. Masalan, ana shu urug' ota kamarida paydo bo'lib, hozir bo'lishi uchun, u yerdan ona qorniga o'tib o'sishi uchun erkak va ayol jismlarida qancha a'zolarini yaratgan. Bas, kimki, shu asboblarni o'z vazifasini bajarishdan to'xtatsa, uning tanasi ham o'sha soatga o'xshab vayron bo'ladi va ishdan chiqadi, ya'ni kasal bo'ladi. Bu masala ayollarda ko'proq ma'lumdur. Erga tegishdan voz kechgan ayollar savdoyilik va bachadon kasalliklariga muhtalo bo'ladilar.

Bandaning so'zlaridan ma'lum bo'ldiki, bu balolarning oldini olish uchun faqat uylanish lozim ekan. Quyida keladigan oyati karima va bir hadisi sharif shu ma'noning dalilidir: «... ya'ni Alloh taolo qodirdir, siz erkaklarni bir jinsdan yaratdi va ayollarni ham shunday jinsdan xalq qildi, toki erkak ayol bilan birga tinch bo'lsinlar».

Abdulloh ibn Mas'ud¹ rivoyat qiladi:

«Nabiy (s.a.v.) marhamat qildilar: «Ey yoshlar, har birlaring nikohga kuchlaringiz yetsa uylaninglar, zero uylanish erkakni fahsh ishlardan saqlaydi va kimni nikohga kuchi yetmasa, u ro'za tutmog'i darkor, chunki ro'za shahvatni fahshga yaqinlashingtirmaydi».

Uchinchidan, har qanday qavm va millat qayerda bo'lmasin jonu dili bilan saodat talab bo'ladilar. Bunga hech shak-shubha yo'qdir. Ular doim shon-shavkatlari, e'tibor va izzatlarining ziyoda bo'lishini orzu qiladilar, kecha-yu kunduz shu maqsad sari intiladilar. Albatta, biz musulmonlarda ham shunday bo'lishi shart. Xususan, biz musulmonlarga Xudo buyuradi: «Alloh va Rasuli akram (s.a.v.)dan keyin izzatga loyiq faqat mo'minlar bo'ladilar».

¹ Abdulloh ibn Mas'ud — sahoba, 652-yili vafot etgan.

Qaysi millatning umumiy sa'y-harakati va amali ko'p bo'lsa, kuch-qudrati va izzati ham shuncha salmoqli va buyuk bo'ladi. Masalan, belgiyaliklar va inglizlarni olamiz. Har ikkala millat a'zolari ishchan va harakatchandir. Lekin ko'z oldimizga ularni keltirib muhokama qilsak ko'ramizki, ingliz millati Belgiya xalqidan yuz barobar ko'proq kuch va shavkat-u e'tiborga egadir. Qizig'i shundaki, ingliz va belgiyalik millatlari o'rtasida ilm-u amal va sa'y-harakatda farq yo'q. Unda shavkat-u shon va izzat bobida shuncha farq qayerdan? Bu savolning javobini har ikkala millatning umumiy sonidan topsa bo'ladi, ya'ni ingliz millatining aholisi 44 mln. va belgiyaliklar esa 7,5 mln. ga yetadi. Shuning uchun ham ingliz millatining umumiy sa'y-harakati va amali belgiyaliklarning sa'y-harakatlaridan bir necha marotaba unumlidir. Ingliz millatining kuchi va izzat-e'tibori ham ana shu sa'y va amallarning natijasidir. Shundan kelib chiqib Ovro'pa hukmdorlari o'z millatlarining sonini ko'paytirishga harakat qiladilar. Ovro'pa olimi o'z xalqining nufuziga putur yetsa: «Ey! Mamlakatimizning sharafi va e'tibori qolmayapti. Millatimiz nest-nobud bo'ladi. Sharafimizni, vatan va millatimizni himoya qilish uchun arzanda farzand yetishtiringlar», — deya dod soladi.

Fransiyaning Pol Demar¹ degan olimi fransuz aholisining oxirgi yuz yil davomida sonini tadqiq qilib hisoblaydi. Uning xulosasiga ko'ra, faqat oxirgi ellik yil mobaynida fransuz millatining soni ingliz va olmon aholisidan oshmabdi. Pol Demar yozadiki, XIX asrning boshlarida, ya'ni 1810- yili Fransiya aholisi 28 mln., Angliya aholisi 10 mln., Olmon aholisining soni 18 mln. edi. Bugunga kelib Olmon

---

¹ Pol Demar — fransuz sotsiologi va iqtisodchisi.

aholisi 59 mln.ga, Angliya aholisi 62 mln.ga yetibdi, ammo Fransiya aholisi 39 mln.ga yetibdi, xolos. Ya'ni, 80 yoki 90 yil davomida olmonliklar 41 mln., inglizlar 52 mln., biroq Fransiya aholisi 11 mln. oshibdi. Pol Demar bu hisobni ko'rib: «Agar ahvol shunday davom etaversa, nafaqat biz vatan muhofazasidan, balki hayot orzusidan ham mahrum bo'lamiz, — deya qayg'uradi. — Bugun biz fransuzlarning mamlakati va millati jar labiga kelib qolgan. Bu chuqurga tushib ketishimizga oz qolibdi. Lekin hali ham kech emas, millat va vatanni bu halokatdan qutqarish uchun himmatimiz va sa'y-harakatimiz kerak». Ovro'pa olimlari millatlarining kamayishidan shu darajada qo'rqadilar.

Olamning eng buyuk oqillaridan hazrati Payg'ambar uylanishni sunnat deb bilib, bizni shunga tashviq va targ'ib etganlar.

Said Abu Hilol¹ (r.a.) rivoyat qilishlaricha: «Nabiy (s.a.v.): «Uylaninglar va o'z nufuzlaringizni ziyoda qilinglarkim, qiyomat kun men sizlarning ko'pligingiz bilan faxrlanaman», — deganlar.

Ayoz ibn G'anim²dan: «Payg'ambar (s.a.v.) dedilar: «Tug'maydigan qari ayollarga uylanmang. Qiyomat kuni men boshqa ummatlarga nisbatan sizlarning ko'pligingiz bilan faxr qilaman».

To'rtinchidan, dunyo hamma uchun bir umumiy sinov maydonidir. Odam ota-ona tarbiyasi doirasidan chiqar ekan, hayotini davom ettirib, izzat va sharafiga ega bo'lish uchun majburan shu maydonga kiradi, sa'y-harakat qiladi, yo o'z maqsadiga erishadi yoki sharafsiz va xor bo'lib qoladi. Qaysi millatning namoyandalari sa'y-harakat egasi bo'lsalar, qo'l-oyog'i kuchli va chaqqon, hamma a'zolari

¹ Said Abu Hilol. Payg'ambar sahobalaridan.

² Ayoz ibn G'anim. Payg'ambar sahobalaridan.

sog' va faol, izzat va e'tibor sohibi bo'ladilar. Qaysi qavmning namoyandalari harakat va intilishdan mahrum bo'lsa, qo'l-oyog'i dardmand kishiga o'xshab zaif va nozik bo'ladi. Uylanish sunnatini qabul qilgan kishi xotin va bola-chaqasini tarbiyalab, boqish uchun o'zini kasb-korga uradi, harakat va amal yo'liga qadam qo'yadi. O'zini va oilasining tinchligi va farovonligini ta'minlash uchun harakat qiladi. Shu yo'l bilan mo'min odam o'zini xorlik va pastlik jarligidan qutqaradi. Qaysi millatning namoyandalari shu yo'l bilan tinchlik va totuvlikka erishgan bo'lsalar, o'sha millat hurmat va xotirjamlikda bo'ladi.

Beshinchidan, erkak hamisha tirikchilik bilan banddir. U o'z holiga qarab harakat qiladi va aksar vaqt, hayot qiyinchiliklaridan qayg'urib tushkunlikka tushadi. Agarda uylangan bo'lsa, kechasi uyiga kelib umr yo'ldoshi bo'lmish xotini va turmush samarasi bo'lgan farzandlari bilan uchrashadi, suhbat qiladi va har qanday kulfat va kundalik tashvishlarini unutadi. Shuning uchun ham Xudovandi karim xotin va farzandlarni o'zining ne'matlari qatoridan biladi: «Alloh sizlar uchun o'z jinslaringizdan juftlaringizni yaratdi va ulardan sizlarga farzand ato qildikim, ular sizlarga madadkordirlar va sizlarga pok va yaxshi rizq berdi. Bas, sizlar ilohiy ne'matlarga kufr keltirib, yolg'onga imon keltirasizmi?»

Abdulloh ibn Amru' hazratlarida shunday hadis bor: «Nabiy (s.a.v.) dedilar: «Dunyo manfaatdir (ya'ni dunyodagi har bir narsaning bir nafi bordir) va dunyoning eng yaxshi manfaati (ne'mati) bu yaxshilik qiladigan va soliha ayoldir».

---

¹ *Abdulloh ibn Amru. Sahobalardan.*

Xulosa shulkim, uylanish odamlarning zaruriy va tabiiy amridir va unda ko'p axloqiy, xususiy va umumiy foydalar bor. Lekin biz uchun shu kifoya. Demak, uylanish zarur ekanini shu muqaddimadan angladik.

NECHTA XOTINGA UYLANISH MUMKIN?

Albatta, ba'zi hurmatli o'quvchilarimiz darrov bittadan to'rttagacha xotin olish shariat bo'yicha joyiz deb javob beradilar. Bir oz sabr qilinglar, deyman ularga. Bu savolning javobi unchalik ham oson emas.

Yuqorida zikr etgan edimki, odamlar avval oila shaklida jam bo'ladilar va bir necha oiladan bir qavm paydo bo'ladi. Ma'lumki, bir qavmning har bir oilasi saodatli va baxtli bo'lmasalar, o'sha qavmni baxtiyor va baxtli deyish xatodir. Hamda oila a'zo-sidan birortasi baxtli bo'lmasa, o'sha oilani baxtiyor deyish ham noto'g'ri bo'ladi. Modomiki, qavm oilalardan va oila alohida odamlardan tarkib topgan ekan, «ozdan ko'pga» degandek aytish mumkinki, har qavmning saodati shu qavm oilalarining baxtiyorligidan va har bir oilaning saodati shu oila a'zolarining baxtiyorligi va baxtliligi bilan bog'liq.

Nechta ayolga uylanish masalasini shu nuqtai nazardan muhokama qilamiz. Bir necha xotinga uylanish oilalarni baxtli qiladimi yoki baxtsiz? Shu oila a'zolariga shodonlik keltiradimi yoki baxtsizlik? Agarda biz o'lkamizdagi ikki xotinlik kishilarning umumiy ahvolini ko'zimiz oldiga keltirsak, osonlik bilan hukm chiqaramizki, ko'p xotinlilik naqadar jabr va zulm, zulm-u jafo esa badbaxtlik va achchiq hayotning sababi ekan. Baxtsizlik va og'ir hayotga

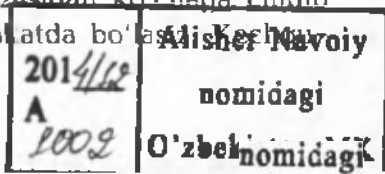

olib keltiradigan ishni hech qachon qilish kerak emas.

Ko'p xotinlilik fikriga oid bo'lgan masalani ikki muqaddimada sharhlab bermoqchiman. Avval siz falon qizni nikohingizga olasiz. Ya'ni ul bechoraga saodat va baxtiyorlik va'da qilib hayotining boyligi, ya'ni yoshligini o'z tasarrufingizga olasiz. Ikki-uch yil yaxshi yashaysiz. Uylanishdan maqsad bo'lgan ikki-uch farzand vujudga keladi. Ayolning tarovati va yoshligi sizning muhabbatigiz va mehringiz yo'lida sarf bo'lgandan so'ng sizning hayvonlik shahvatingiz uyg'onib harakatga keladi. Nafsingiz orom topishi uchun u xotin sizga kifoya qilmaydi. Boshqacha qilib aytganda, saodat va baxtiyorlik umidi bilan yoshlik ayyomini sizning orzu-havaslar-ingizni ado qilib, ikki-uch farzand ko'rgan xotinni qo'yib yuborib, «so'fi» nomini olib yangi xotin olasiz. Bu va'daga xiloflik va xiyonatdir.

Yangi xotinga butunlay berilib ketasiz, birinchi xotinni va hayotingiz mevalari bo'lgan farzandla-ringizni shuuringizdan chetlashtirasiz. Tabiiyki, o'sha xotin farzandlari bilan birga sizga bo'lgan muhabbatini yo'qotadi. Sizdan va yangi xotinin-gizdan nafratlanadi. Vaqt o'tishi bilan yangi xotin-dan ham bir-ikki farzand tug'ilgach, bu o'zaro nafrat yanada kuchayadi. Vaholanki, koinotda qaysi ikkita jins birga bo'lsa, muhabbat natijasi ekanligi ma'lum. Shunday ekan, oila a'zolari orasida mu-habbat ko'tarilsa, vayronlik, tarqoqlik va intizom-sizlik kelib chiqadi. Shuning uchun ham birinchi va ikkinchi xotin va ularning bolalari o'rtasida kun sayin nafrat oshib boradi, yoqalashish yuzaga keladi, siz baxtsiz va farzandlaringiz xulqi yomon bo'ladi. Siz har kuni tirikchilik yuzasidan ko'chaga chiqib ketasiz va kechgacha harakatda bo'lasiz. Kechga

run dam olish umidida uyga qaytasiz va ko'pincha ana shu yoqa ushlashish va haqoratlar ustidan chiqib qolasiz. Ko'pincha bunga siz birinchi xotin va uning bolalarini ayblab (gunohsiz bo'lsalar ham) ularni yomonlab, so'kib, hatto insofsizlikka ham o'tishingiz mumkin, oxiri dard-u alam bilan uxlashga yotasiz. Ammo qani uyqu?.. Ertasi kuni yana parishonlik bilan ishga ketasiz. Xotinlaringiz esa tinchimaydilar. Bir-birlariga qarshi turib, uy anjomlarini sotib bo'lsa ham duoxon, yolg'iz eshonlarga borib xushparast ko'nglingizni o'zlariga isitmoqchi bo'ladilar.

Bu duoxonlikdan ham foyda ko'rmaydilar. Yanada o'zaro nafrat va gina ko'payib boradi. Yangi xotin birinchi ayolingiz bolalariga, eski xotin yangi ayolingiz farzandlariga dushmanlik qilib jonlariga azob beradilar. Hatto fursat topib, bir-birlarining bolalarini hiyla bilan nobud qilish payiga tushadilar. Bu buzg'unchilik, urush va janjallarga bardosh bermay majbur bo'lib, ikki ishdan birini tanlaysiz yo xotinlarni bir-biridan ajratasiz, ya'ni birini boshqa uyga ko'chirib sadaqa, deb biror narsa berasiz yoki talog'ini berib, boshqa kishining soyasiga yuborasiz. Shu bahona bilan farzandlaringiz ota mehridan mahrum bo'ladilar. Yomon tarbiya olib boshingizga balo bo'lishlari ham ehtimoldan xoli emas. Har ikkala yo'l ham barchangiz uchun zulm va insofsizlikdan boshqa narsa emas.

Bu muqaddimadan ko'p xotinlilik, ya'ni ikkita xotinga uylanish bevafoqlik, adovat, vayronalik, fasod-u zulm va insofsizlikka olib kelishi ma'lum bo'lgan bo'lsa kerak. Shariat hukmiga ham, aql va vijdon hukmiga ham bu to'g'ri kelmaydi. Shunday ekan, shuncha behudagarchilikka olib keladigan ko'p xotinlilik to'g'rimi yoki yo'q?

Ikkinchi muqaddima. Bu savolga javob berishdan oldin bu masalani boshqa yo'l bilan tadqiq qilamiz. Umid qilamizki, hurmatli o'quvchilarimiz sabrsizlik qilmaslar. Aytgan edikki, hazrati hakimi Qodir (Alloh) inson nasli boqiy bo'lishi uchun uylanishni amr etgan. Modomiki, uylanish maqsadi farzand ekan va farzandning ko'pligi millat a'zolarining bisyorligidan darak berar ekan, nima uchun ko'p xotinlilik man etiladi? Yana yozgan edikki, Tangri taolo odamlar bola-chaqani boqish yuki va uylanishdan qochmasliklari uchun shahvat hissini ularning tabiatiga kirgizdi. Shahvat taqozosi bilan ular birga bo'lishni istab turmush quradilar. Tib fanidan ma'lumki, shahvat ishtiyoqi erkaklarda ko'proq. Hayz, uzluksiz qon ketish, bola tug'ilish vaqtlarida er-u xotinning birga bo'lishi zarar. Shunday vaqtlarda er xotiniga yaqinlik qilmaydi. Lekin u harom yo'l bilan shahvat hissini yo'q qilishi mumkin. Ikkinchi xotini bo'lganda, u bilan hojatini chiqargan bo'lardi va haromga chalinmasdi. Bu masalalarni o'z joyida bayon qilamiz.

Uylanishning asosiy maqsadi farzand ekani ma'lum. Ba'zi erkaklar bir xotin bilan uzoq yillar yashab farzandlik bo'la olmaydilar. Majbur bo'lib, bu dunyodan nishonsiz o'tmaslik uchun boshqasiga uylanadilar. Yozganlarimizdan ma'lum bo'ladiki, ikki xotinlilikning ham foydasi bo'lib, hatto ba'zan zarur ham ekan. Bas, qanday hukm chiqarish kerak? Salbiymi yoki ijobiy? Javob: birinchi muqaddimada ikki xotinlilikning zararli, ikkinchi muqaddimada foydali tomonlarini bayon qildik. Agarda shu ikkala muqaddimani aql mezoniga solsak shunday hukm chiqadiki, ikki xotinlilik (ko'p xotinlilik) zarar keltiradigan hamma yo'llari yopilsa to'g'ridur, ya'ni shunday tartib o'rnatilsinki, ko'p xotinlilikka

ijozat bo'lib, birinchi muqaddimada zikr etilgan zararlar oldi olinsin. Bunday tartib yo qonunni bizlarga kim tayin etadi? Islom dini. Haqiqatda ham, islom dini bisyor barkamol din bo'lib, tabiat qonuniga muvofiqdir. Foydani zarardan adolat bilan kam-ko'stsiz ajratadi. Odamlarga nimaiki foyda keltirsa ijozat berib, zarar keltiradigan narsalarni man qiladi. Shuning uchun ham islom dini mo'minlarni bu dunyo va oxirat saodatiga yetkazadi.

Biz bu dunyo saodatiga yetishdikmi? Yo'q. Nima uchun? Chunki islom hukmlariga rioya qilmaymiz, chunki jamiyatimiz qonuni va hayotimiz rahbari bo'lgan Qur'oni karimni faqat o'liklar arvohiga hadya qilamiz...

To'g'ri, islom dini har xususda adolat kamolini muhofaza etib, ko'p xotinlilik masalasida ham shunday odilikka yo'l bergan. Ko'p xotinlilikning zararlariga qaramasdan islom uni man etmaydi, chunki foydasi ham bor. Zulm xavfi mavjud bo'lmasa, ko'p xotinlilik joiz deb buyuradi.

Qur'oni karimda kelgan: «Agar yetimlar haqqiga xiyonat qilishdan qo'rqsangiz, ularni o'z nikohingizga olmang, balki nikohlari shar'an to'g'ri bo'lgan ayollarni bittadan to'rttagacha o'z nikohlaringizga oling va ikki-uch ayol haqqiga zulm yetgudek bo'lsa, bir xotin sizga kifoya qiladi. Agarda bir ayol haqqiga ham adolat qilolmasangiz o'z cho'rilaringiz bilan qanoat qiling, shu yo'l zulmdan yiroqdir»¹. Shu oyati karimadan ma'lum bo'ladiki, uylangan erkakning xayoliga ikkinchi xotin olish kelgan bo'lsa, adolat qilish yoki qilolmasligini bilmog'i darkor. Agarda adolat qila olmaslik ehtimoli ko'proq bo'lsa, ikkinchi xotinga uylanish xayolidan voz

---

¹ Qur'oni karim. Niso surasi, 3-oyat.

kechmog'i lozim. Ammo ikki xotin o'rtasida adolat va insof o'rnata olsa, ularning og'irligidan cho'chimasa, u holda ikkita xotinga uylansa zarar qilmaydi. Ikki-uch xotin olishga shart shu adolat va insofdir. Ikki-uch xotinga uylangan er shu oyati karima hukmi (va vijdon hukmi) ila farz bo'lgan adolatni xotinlari o'rtasida o'rnatishi lozim¹. Ya'ni yeb-ichish, kiyim-kechak, uy-joy, erkak majburiyatida ham bir xil munosabatda bo'lishi kerak. Hatto, xotinlaridan biri kundoshiga pul berib, uning navbatini sotib olsa yoki erning o'zi bir xotiniga hadya berib, boshqa ayoli oldiga borsa ham islom fagihlari qabul qilmay, pulni o'z egalariga qaytarishni lozim bilganlar. Adolatning bajarilishi vojib bo'lsa, er bo'ynida abadiy qoladi. Nabiyi akram (s.a.v) buyurganlar: «Agarda erning ikki xotini bo'lsa va ularning oralarida adolat qilmasa, qiyomatda tanasi yarimta bo'lgay» («Al-jome' us-sag'ir»dan²).

Shu o'rinda yana bir savol xotirga keladi. Er-xotinlikning asosi muhabbatdir. Ikkita xotini bor erkak, albatta, yosh va go'zal xotinini birinchi va yoshi katta xotinidan ko'proq sevadi. Muhabbatda adolatni o'rnatish qiyin, hamma xotinlarini er bir xil seva olmaydi. Alloh taolo esa, ayollar o'rtasida adl va insof o'rnatinglar deb buyuradi³. Bas, bu holatda nima qilish lozim? Bayon qilaman. Ko'nglingiz xotirjam bo'lsin. Islom dini tabiiy va ijtimoiy dindir. Bu hukmni bayon qilganidan so'ng uni hamma tomonlama qamrab oladi. Bu savolga Qur'oni

---

¹ «Tafsiroti ahmadiya», Bombay, 1876, 226-bet.

² «Al-jomi' us-sag'ir». Muhammad at-Termiziy (892-yili vafot etgan)ning «Al-jomi' al-kabir» nomli hadislar to'plamining muxtasar nusxasi.

³ «Badoye' us-sanoye' fi tartibu-sh-sharoye'», 2-j., 333-bet. Fikh ilmiga oid asar.

karim juda yaxshi javob beradi: «Haqiqatda insof yuzasidan hamma xotinlaringizni bir xil sevmοqchi bo'lasizlar. Lekin muhabbatda adolat o'rnatmoq sizlarning iqtidoringiz doirasidan chiqadi. Shunday ekan, ko'proq sevadigan xotiningizga kamroq mayl qiling, toki boshqa xotin xafa bo'lmasin. Sevmaydigan xotinni muhabbat va hurmat chegarasida tutib turingiz, aslida sevmasangiz ham zohirga shunday muomala qilingki, u ham sevadi deb o'ylasin».

Hazrati Rasulimizning fe'llari ham shunday edi. Ma'lumki, hazrati Payg'ambar Oysha onamiz (r.a.)¹ni boshqa xotinlaridan ko'proq sevardilar. Ammo xotinlari o'rtasida navbatni rioya qilib, adolat o'rnatib aytardilar: «Yo Allohim, iqtidorim boricha xotinlarim o'rtasida adolat qilurmen. Ammo sening qo'lingda bo'lib, ixtiyorimda bo'lmagan narsaga meni giriftor etmagin, ya'ni hammalarini bir xil seva olmayman, meni afv etgin, chunki dilim mening qo'limda emas». Payg'ambarning Oysha (r.a.)ga bo'lgan muhabbatini bilib, erkaklar o'z xotinlariga qay darajada adolat qilishlari lozimligini bilish uchun shu hadis yetarlidir. Imom Buxoriy rivoyat qiladilar: «Oysha (r.a.) dedilar: «Payg'ambarning ahvollari og'ir bo'lganda, ular meni xonamda qolishlari uchun boshqa xotinlaridan izn so'radilar. Ular rozi bo'ldi-

---

¹ *Oysha raziyallohu anhu binni Abu Bakr*. Muhammad payg'ambarning xotinlari. 676-yili 65 yoshda vafot etgan. («Tafsiri Tabariy», 5-j., 182-bet). Asarning asl nomi «Jomi' ul-bayon an ta'val al-Qur'on» bo'lib, muallifi Abu Ja'far Muhammad ibn Jarn at-Tabariydir. U 923-yili Bag'dodda vafot etgan. Arabcha matni 1903-yili Qohirada nashr etilgan. Somoniy amiri Solih Mansur binni Nuh farmoni bilan arab tilidagi matni Buxoroda fors tiliga o'girildi. «Tafsiri Tabariy» shu tarjima orqali Markaziy Osiyoda shuhrat topgan. Mufasssal qarang: I.A. Stori. *Persidskaya literatura. Bibliograficheskiy obzor. Pererabotano i dopolneno Yu.E. Bregem*, — M., II tom, 99—102-betlar.

lar». Islom dini ko'p xotinlilikka shunday og'ir shartlar bilan ijozat bergan. Shunday shartlarga ahamiyat bermay ikki-uch xotinga uylanadigan erkaklar bilib qo'ysinlarki, ularning ishlari Qur'on va hadisga xilofdir. Birinchi muqaddimada bayon qilingan balo va zararlar boshlariga tushishini xayollaridan chiqarmasinlar. Bu qiyinchiliklardan tashqari yana hisob-kitob kuni ham oldinda. Shu narsa ham ma'lum bo'lsinki, agar erkak qalbida adolat o'rnatish kuchini yetarli deb bilmasa, bitta xotinga kifoyat qilsin.

UYLANMOQ ZARUR BO'LGANDA QANDAY XOTINNI TANLASH LOZIM?

Biz uylanmoqchi bo'lsak, onamizga yo bo'lmasa biron-bir ayolga sovchilik majburiyatini yuklaymiz. Sovchilarimiz biz ko'rmagan va ahvolidan xabarimiz bo'lmagan qizi bo'lgan biror hovliga boradilar. Uy egalari bu sovchilarni izzat-hurmat qilmasalar, qizlariga mingta ayb qo'yib boshqa hovliga kirib boradilar. Agarda shu xonadonda ularni yaxshi kutib olsalar, yeb-ichish orasida qizni ming madh-u sanolar bilan maqtab chiqadilar. Ko'zi ola bo'lsa — shahlo ko'zli, yuzda chipqon izi bo'lsa — ruhi harir, burni pachoq bo'lsa — chimchilagandek deb maqtab, bechora kuyovni bu xayolik va shoirona tashbehlar bilan maftun qiladilar. Kuyov ham majbur bo'lib qizga rasmiy sovchilarni yuboradi. Qizning onasi va qarindoshlari «kuyov ko'rishga» keladilar. Ammo ular kuyovni emas, balki uning uy-joyini va mol-mulkini ko'rish uchun keladilar. Ular yigitning uy-jonini yoqtirar ekan, katta hadya va sarpolarni olgandan so'ng bah-bah... olamni kuyov maqtovi bilan to'ldiradilar. Kuyov badbashara va yomon xulqli bo'lsa ham o'ylanmasdan: «Bu kuyov farish-

taga o'xshaydi, Xudo uni shu qizimiz uchun osmondan tushirgan», — deb maqtab hukm chiqaradilar. Bechora qizni shu xonadon va sarpolar uchun qurbon qiladilar.

Uylanish uchun tanlangan yo'l mamlakatimizda, asosan, shundan iborat. Shunday rasm-rusum yaxshi natija beradimi? Aslo yo'q! Bu ma'lum qoidaning natijasi shulkim, ko'pincha fotihadan keyin va nikohdan oldin kelin va kuyov o'rtalarida janjal bo'ladi. Bu o'zaro dushmanlik kelin va kuyov munosabatlariga ta'sir etmasdan qolmaydi. Bunday xatardan so'ng nikoh ham o'tadi. Birinchi kechani chilmidiq ostida o'tkazib, birinchi marta muloqotda bo'ladilar. Shu narsa aniqki, er-xotinlikning asosi bo'lgan muhabbat ularning o'rtalarida paydo bo'lmaydi. Balki ularning o'rtalarida mana shu uch holatdan biri majburan sodir bo'ladi. Bir-birlariga mehr-muhabbat ham, nafrat ham tuymaydilar, ya'ni birinchi muloqotlari ikki begona odamning munosabatlariga o'xshab ketadi. Ma'lumki, bu munosabat ham halokatlidir. Ikkinchisi, kelin kuyovdan yoki kuyov kelindan nafratlanadilar. Agarda shu birinchi muloqot begona odamlarning munosabatiga o'xshab ketsa, hayotlari xavfli bo'ladi. Bir hafta, bir oy yoki bir yildan so'ng ularning fe'l-atvorlari bir-birlariga mos tushmay o'rtalarida nafrat paydo bo'lsa, qolgan umrlari nihoyatda azobda o'tishi mumkin. Ba'zan er arziyas bahona bilan, masalan, oshga yog'ni ko'p solding yoki go'shtni kuydirding, deb xotinini urib mayib qiladi. Ba'zi ayollar ham arzimaydigan sabab bilan erlarini xaloyiq o'rtasida sharmanda qiladilar. Har kuni, har hafta, hech bo'lmasa, bir yilda bir marta oilada katta janjal bo'lishi bizning mamlakatimizda rasm bo'lgan. Er-xotin o'rtasida hurmatsizlik shu darajaga yetgan-

dan keyin xotin ham, er ham bir-birlarining haq-huquqlariga rioya qilish xotiriga kelmaydi. Xotin erining boyligini ataylab isrof qiladi, eri ham xotini-ning boshiga tushgan balolarni bila turib, o'zini ko'rmaganga soladi. Oilalarimiz o'rtasidagi bunday yomon ishlar muhabbatsizlik natijasidir. Agarda birinchi kechada qiz kuyovdan nafratlansa ilojsiz qoladi, chunki u asiradir va uning nazarida harakatlari devga o'xshagan eri bilan yashashi lozim bo'ladi. Bunday hayotning oldida ikkita yomon natija bor. Agarda xotin o'z eridan rozi va mamnun bo'lmasa, qalbida muhabbatni orzu qilsa, o'zining pokligi va iffatini erining va nomusi bilan birga boshqa bir erkakning oyog'i ostiga tashlaydi, o'zini va erini bu dunyo-yu u dunyo rasvo qiladi. Yoki bunday xotin ming orzu va hasratlar bilan kasalliklarga chalinib, oqibatda dunyodan ko'z yumishi mumkin.

Birinchi muloqotdan so'ng kuyov qizni yoqtirmay qolsa-chi? Unda gapirib o'tirishning foydasi ham yo'q. «Yomg'irdan qutulib, qorga tutilibdi» deganlaridek, kuyov quyidagi balolardan biriga mubtalo bo'ladi: Shu kechada qizga taloq berib, qilgan hamma mehnat va xarajatlarni yo'qqa chiqaradi va qizning kelajagiga g'ov qo'yadi (1).

Yoki nima bo'lsa bo'ldi deb, kelinni uyga olib kelib, qiz haqqiga noinsoflik qiladi. Boshqa tomondan o'zini g'ayrisha'riy ishlarga asir qilib, oilaviy hayotini ham, o'zining axloqiy fazilatlarini ham fisq-u fujur va noshoyista ishlar bilan to'ldiradi (2).

Axloqiy fazilatlarini g'ayrisha'riy ishlarga to'sqinlik qilsa ham olti oy yoki bir yildan keyin boshqa xotinga uylanadi. Ikkinchi xotinga uylanish sovchilik va kuyovni ko'rish avvalgidek bo'ladi. Xatolar qayta takrorlanadi. Bunga qo'shimcha yigit boshiga ikki

xotinlilikning balo-yu kulfatlari tushadi. Bu haqda esa yuqorida zikr qilganmiz (3).

Yoki hech bir iloj topmay, olgan xotini bilan achchiq hayot kechiradi, oxirgi nafasigacha uylangan va bebaxtligiga la'nat o'qib jon beradi. Bu urf-odatning yomon tomoni shu bilan tamom bo'lmaydi, ko'pincha kuyov va qiz tajribasizlikdan yuqumli kasalliklarga chalinadilar. Vaqt o'tishi bilan bu kasallik bir-birlariga o'tib, bolalariga va oila a'zolariga ham yuqishi mumkin. Bu bemorlig-u motamlar hayotlarini zaharlaydi. Ba'zan kuyov yoki kelin farzandsizlikka olib keladigan kasallikka giriftor bo'ladilar. Nikohdan so'ng bu kasallik oila a'zolarining hayotlarini nursiz qilib, uylanishning birdan-bir maqsadi bo'lgan farzandni yo'qqa chiqaradi. Shuning uchun ham biz turkistonliklar orasida haqiqiy baxtiyor va saodatli oilalar juda kam, balki yo'qdir. Agarda g'ayrat qilib ahvolimizni birma-bir tadqiq qilsangiz, men arz qilgan badbaxtliklarni o'zingiz ko'rasiz. Aksar oilalarimizning ahvoli shunday ekan, ya'ni oilalarimiz orasida intizomsizlik, muhabbatsizlik va baxtsizlik so'nggi darajaga yetgan ekan, millatimiz ham intizom, birlik va ittifoqlik yuzini ko'rmaydi. Shunday ekan, nima qilish kerak?

Javobi shunday: uylanish bir erkak va bir ayolning ittifoqidir. Alalxusus, muhabbat va mehr bilan hayotda sherik bo'lish demakdir. Odamlar bir so'mlik tijoratlari yoki bir oylik safarlari uchun sherik va yo'lda hamroh topish uchun taxminan yigirma nafar tanish va oshnolarini xayolan ko'z oldilariga keltiradilar. Ularning har birlarining yaxshi va yomonliklarini eslab mulohaza qiladilar. Ulardan bir kishini ajratib tijorat yoki safarlariga sherik qiladilar. Er-xotin mushkulotdan iborat bo'lgan hayot safarida birga bo'lib, jismoniy va ruhiy

osoyishtalikka sherik, insoniy vazifalarni bajarishda dastyor, qayg'u va umidsizlik damlarida g'amxo'r, saodat va baxtiyorlik chog'ida bir-birlariga hamdam bo'lishlari lozim. Shunday ekan, ular, albatta, eng avvalo, bir-birlarini kamoli diqqat va tajriba yuzasidan imtihon qilishlari zarur. Xotin erkak holidan va yigit qiz ahvolidan yaxshigina xabardor bo'lib, keyin turmush qurishlari lozim.

BO'LAJAK ER-XOTIN BIRINCHI NAVBATDA NIMALARGA AHAMIYAT BERSIN?

Uylanish uchun to'rt narsaga e'tibor berish lozim: mol, nasab, husn va imon-u e'tiqod. Uylanish orzusida bo'lgan er bilan xotinning mol (boylik)lari va nasablari taqriban bir xil bo'lishi lozim. Aks holda, er bilan xotin bir-birlariga teng bo'lmay, biri boy kalonzoda bo'lsa, ikkinchi tomonni faqirlik va zoti pastlikda ayblab, hayotini mudom azobga qo'yadi. Xususan, islomiy tarbiya doirasidan chetda qolgan mamlakatimiz xalqi boylik va kalonzodalik bilan ortiqcha faxrlanadilar. Bunday izdivojning natijasi, albatta, yaxshi bo'lmaydi. Jamol (husn) bu ko'rinish demakdir, ya'ni qarayotgan kishi nazariga chiroyli ko'rinib, uning qalbini o'ziga moyil qilish demakdir. Qalbdan paydo bo'lgan bu moyillikni muhabbat deyish mumkin. Hayotda do'st, baxt va baxtsizlikda sherik, g'am-qayg'u vaqtida hamdam, xushnud damlarda bir-birlariga yor bo'lishni istagan erkak va ayol shaxsiy va ijtimoiy vazifalarini birgalikda bajarishlari kerak. Ularning o'rtalarida ana shu qalbiy moyillik va muhabbat bo'lmasa uylanish o'z-o'zidan zararga aylanadi.

Shu narsa ma'lum bo'ldiki, qalbiy moyillik jamol mushohadasining (ya'ni kelin-kuyovning bir-birla-

rini ko'rgandan so'ng paydo bo'lgan moyillikning) natijasidir. Bas, to'ydan oldin kelin-kuyov bir-birlarini ko'rishlari zarur. Agarda bani Odam tabiatga har xil bo'lmaganda yoki husn va jamol muayyan ega bo'lganda edi, er-xotinning husn-jamollarini bilmoq va baho bermoq sovchilar orqali bo'lardi. Lekin odam tabiati har xil, husn va jamolning ham ma'lum chegarasi bo'lmaydi. Masalan, sizning nazaringizda xunuk ko'ringan surat menga yoqishi, dilimni zabr etishi mumkin. Aksincha, menga hech qachon manzur bo'lmaydigan surat, sizni bir qarashda lol va hayron etishi mumkin. Shu mushkulotni hal qilish uchun kuyov va kelin fотиhadan oldin bir-birlarini ko'rib yoqtirishlari lozim.

Mazkur bo'lgan to'rtinchi sifat shuki, har bir erkak va ayol dindor bo'lishi lozim. Yuqorida zikr etilgan go'zallik (jamol) haqidagi so'zlarimiz zohiriy (tashqi) jamoldir. Agarda u botiniy (ichki) jamol bilan, ya'ni yaxshi xulq bilan bog'liq bo'lmasa bir tiyiga qimmat. Kimki o'z ixtiyori tizginini hayvoniy shahvat qo'liga bermagan ekan, doimo ichki jamolini tashqi go'zalligi bilan, ya'ni husni ahloqini qora ko'zlar va kamon qoshlari bilan ziynatlaydi. Dindorlik bu Xudoni tanish, bilish va Haqdan qo'rqishdir. Shunday qilib, husni axloqning asosi va mezoni Xudodan qo'rqish va Haqni bilishda, ya'ni dindorlikdadir. Dindorlik, ya'ni xushaxloq bo'lmoq har bobda, xususan, uylanish bobida nihoyatda zarurdir. Chunki yuqorida bayon qilganimizdek, uylanish bu hayotda sheriklikning ahd-u paymonidir. Er-xotin birga bo'lib turib, hayot yo'lida birgalikda bo'lmoq va bir-birlariga yordam bermoq uchun ahd qiladilar. Bir-birlarining haqqiga zulm jafо va xiyonatni ravo ko'rmaydilar. Tabiiyki, er-xotin agarda dindor, diyonatli va axloqi hamidaga ega bo'lsalar, shu

ahd-u paymonlariga bir umr sobit qoladilar. Shu narsa aniqki, va'daga xilof qo'yilgan har bir qadam shu ahd-u paymonning buzilishiga olib kelib, bad-baxtlik va tinchsizlikni oilalar boshiga keltiradi. Buning ustiga, men bu haqda hali yozaman, farzand tarbiyasi, ya'ni farzandni aqlan, axloqan va jisman kamolga yetishtirish ota-ona bo'yniga tushadi. Avvalroq arz qilgan edikki, uylanishning birinchi maqsadi farzanddir. Avlodni tarbiyalash insoniyatning xizmatidir. Qachonki biz yaxshi axloq egasi bo'lgan farzandlarni tarbiyalasak, shundagina bo'ynimizdagi bu xizmat majburiyati soqit bo'ladi. Kimki, badaxloq bolalarni tarbiya etsa, insoniyatga xizmat emas, balki dushmanlik qilgan bo'ladi. Jamiyat ularning farzandlaridan bezor bo'ladi. Xush va yaxshi axloqqa ega bo'lgan farzand, xushaxloq iymon sohibi bo'lgan ota-onadan bo'ladi, agarda ota-ona axloqsiz bo'lsalar, ularning tarbiyalari soyasida o'sgan farzand ham badaxloq bo'ladi. Binobarin, kuyov va kelin xushaxloq bo'lishlari eng yaxshi fazilatdir.

Endi yaxshi axloqqa ega bo'lgan yoki bo'lmaganlikni kim tekshiradi? Mahalla xodimlari bu ishning uddasidan chiqadilarmi? Hech qachon?! Bu ishni qiz va kuyov zimmalariga tashlashdan boshqa iloj yo'q. Mol va nasabni tashqaridan tadqiq qilsa bo'ladi. Lekin jamol va axloqni bilish uchun qiz va yigitning muloqotlari lozim bo'ladi. Sog'lom aql egalari nazarida shu ishlarning zarurligi har narsadan ham muhimdir. Shu joyda yana bir savol tug'iladi. Bu taklifni islom shariati qabul qiladimi-yo'qmi?

Al-Mag'irat binni Sha'ba' «Mishkot al-malo-yih»da rivoyat qiladi: «Men bir ayolga sovchilarimni

¹ Al-Mag'irat ibn Sha'ba. Sahobalardan, 660-yilda vafot etgan.

yubordim. Hazrat Payg'ambar eshitib so'radilar: «Sen uni ko'rdingmi?» Men: «Yo'q», — deb javob berdim. Hazrat buyurdilar: «Uni ko'rgin, orangizda bu muhabbatga sabab bo'lajak».

Sahl binni Sa'd¹ (r.a.) naql qiladilar: «Bir ayol Payg'ambar oldiga kelib dedi: «Yo, Rasululloh nafsimni senga baxshida etish uchun keldim». Payg'ambar shu xotinni (avval) ko'rdilar». Shunday qilib, ikkala hadisi sharif nikohdan oldin kelin va kuyovning muloqoti joizligiga ochiqdan-ochiq dalolat qiladi. Imom G'azzolliy² esa shu muloqotni mustahab (ma'qul) deydilar.

Uylanishni orzu qilgan er va xotin o'zaro ahvol-larini tekshirgandan so'ng nasab va boyliklari mu-vofiq kelganda, ichki va tashqi jamollarini yoq-tirib, uylanishga rozi bo'lgandan keyin ularni nikoh qilish kerak. Ulardan biri rozi bo'lmasa, nikohdan voz kechish lozim, chunki rizosiz nikoh yaxshilikka olib kelmaydi.

Abu Hurayra (r.a.) rivoyat qiladilar: «Payg'ambar (s.a.v.) dedilar: «Beva to amr qilmasa va qiz rozilik bermasa, nikoh qilmanglar». Ashob so'radilar: «Qiz hayodan rozilik bera olmaydi, qizning roziligi qan-daydir?» Hazrat buyurdilarki: «Qizning sukut saq-lashi uning roziligidir».

Sahoba Xansadan (r.a.) rivoyat qiladilarki, Xansa tul qolganida otasi uni bir kishiga nikoh qilmoqchi bo'ldi, Xansa uni xohlamadi va Payg'ambar huzu-riga keldi. Payg'ambar ham otasining nikohini bekor qildilar.

---

¹ *Sahl binni Sa'd*. Asl nomi Sahl ibn Sa'd as-Sa'idiy, hijriy 88-yili 96 yoshda vafot etgan.

² *Imom G'azzoliy*. Abu Hamid Muhammad ibn Muhammad at-Tusiy. 1058—1111-yillarda yashagan. Buyuk islom olimi, faylasuf va faqih, shofi'iy mazhabida bo'lgan.

Said bin al-Musayab¹ (r.a.) rivoyat qiladilar: «Payg'ambar (s.a.v.) dedilar: «Qizlarning otasi bor yoki yo'qligidan qat'i nazar, nikoh payti o'zlaridan roziliklarini olmoq zarurdir». Shu hadislardan yuqorida bayon etilgan muloqotning shartligi ma'lum bo'ladi. Ayolning rozilik berishi kuyovni ko'rib yoqtirishiga bog'liq. Ammo ko'rmasdan sevib qolish qandayligini men bilmadim.

Endi yana bir masala qoldi. Qaytarsak ham aytamizki, uylanishning buyuk maqsadi va foydasi farzanddir. Shuning uchun ham har bir erkak tug'ishga qodir bo'lgan xotinga uylanishi lozim. Tug'mas xotinga uylangan er sho'r bosgan yerga ekin ekmoqchi bo'lgan dehqonga o'xshaydi. Shu sababdan ham Payg'ambarimiz o'z ummatlarini tug'ishga qodir bo'lmagan ayollarga uylanishni man qilganlar.

Sahoba Muaqqal binni Isor (r.a.) Abu Dovud²dan rivoyat qiladi: «Bir kishi Payg'ambar huzuriga kelib arz qildiki: «Men bir boy va nasabi toza ayolni uchratdim, lekin tug'maydi. Unga uylansam bo'ladimi?» Payg'ambar: «Yo'q», — dedilar. Yana kelib so'ragan edi, hazrat man qildilar. Uchinchi marta kelganda Rasuli akram: «Oxiratda men sizlarning ko'pligingiz bilan iftixor qilurman», — deb javob berdilar». Shunday qilib, Rasuli hakim buyruqlariga binoan har bir erkak va birga bo'lishni istagan bo'lsalar, bu jihatga ham ahamiyat bermoqlari lozim. Biz Turkiston musulmonlari Payg'ambarimiz ta'kidlagan bo'lsalar ham shu masalani kalta o'ylaymiz, bu buyruqni bajarmasak natijasini bu dunyo va oxiratda ko'ramiz. Masalan, mamlakatimizda bir

---

¹ *Said ibn al-Musib ibn Musayyab*. Mashhur faqih. 712-yil vafot etgan.

² *Abu Dovud*. To'liq nomi Abu Dovud Sulaymon ibn Ash'as as-Sijistoniyy. Mashhur muhaddis, 817—888-yillari yashagan.

erkak va ayol turmush quradilar. Jaholatimiz sabab ko'p pul sarf qilamiz, nikoh ham bo'lib o'tadi. Bir oy, ikki oy intizor bo'lgandan keyin ma'lum bo'ladiki, kuyovning beli bog'langan va iqtidori yo'q. Zudlik bilan mahallaning xodima xotinlari jam bo'lib, kuyovning belini dushmanlar bog'lab qo'yganlar, deb fatvo beradilar. Shu zamonda kuyov bola janoblari ham bosh yalang, oyoq yalang afsungar va folbinlarga qarab yuguradilar, bir qism davlatini ularning firib va makrlari yo'lida sarflab, o'zlarini rasvo va sharmanda qiladilar. Bu hayosizliklarni bayon qilishga qalam ham uyaladi. Albatta, bu ahmoqchiliklarning birontasi foyda bermaydi. Majbur qilib xotinga taloq xatini beradilar va fojia o'z yechimini topadi. Yoki aksincha, kuyov yana uylanadi, nikoh to'y va boshqa rasm-u rusumlar ham yaxshi o'tadi. Kuyov kuchsizligidan hech nishon ham ko'rinmaydi. Bir yil, ikki yil o'tadi, farzand yo'q. Ma'lum bo'ladiki, er va xotindan biri kasaldir. Lekin qaysi biri dardga muhtalo bo'lgan? Hech kim bilmaydi. Ular bilar-bilmas yana ikki yil umrlarini duoxonlar orqasida yurib sarf qiladilar, bu gal ham natija chiqmagach, nochor qolgan er yana boshqa xotinga uylanadi. Agarda bu ayoldan ham farzand bo'lmasa, illat er janoblarida bo'lgani aniq bo'ladi. Lekin bu haqiqat ikki xotinning hayotlari behuda zoye bo'lganidan so'ng ma'lum bo'ladi, ya'ni tug'ishga qodir bo'lgan ikki ayol bitta er qo'lida qurbon bo'ladilar.

Bu dardga iloj bormi? Shuni bilish kerakki, jinsiy ojizlik va aqim bo'lmoq (aqim, ya'ni nasl berishga monelik degani, bu dardga muhtalo bo'lgan ayol yoki erkakni aqim deyдилar) insonga xos bo'lgan dardlardan hisoblanadi. Fol ochish va duoxonlik bu dardni davolamaydi. Jinsiy ojizlik va aqim

kasalligi turlicha bo'ladi. Ba'zilarining iloji bo'lmasa ham aksarini davolasa bo'ladi. Hozirgi vaqtda o'tkir do'xtirlar ularni zudlik bilan tabobat qiladilar. Shunday ekan, uylanmoqchi bo'lgan har bir yigit va qiz oldindan o'zlarini biron-bir bilimdon do'xtirga ko'rsatishlari lozim. Mabodo birontalari shu dardlarning biriga muhtalo bo'lsalar, unda ilojini oldindan qilishlari joizdir. Shundan so'ng nikoh qilsalar bo'ladi. Agarda dardlariga iloj bo'lmasa, uylanishdan voz kechish lozim bo'ladi.

Er va xotin uylanish uchun bayon etilgan bu shartlarni bajarish mamlakatimizda mushkul va xalqimiz nazarida juda ajib va g'aroyib ko'rinadi. Lekin na chora, boshqa iloj yo'qdir. Oilasining saodati va rohatini o'ylagan odam, bu shartlarga rioya etishi shartdir. Agarda tijorat bilan shug'ullanayotgan sheriklar o'rtasida nizo va nafrat paydo bo'lsa, albatta, ishlariga zarar va ziyon tegadi. Biz aytdikki, er-xotin hayot yo'lida bir-birlariga umr yo'ldosh bo'ladilar. Umr yo'ldoshlari o'rtasida janjal va nafrat paydo bo'lsa, faqat baxtsizlik va falokat keltiradi. Buning ustiga bayon qilgan shartlarimiz hazrati Payg'ambarning sahih farmoyishlariga muvofiq keladi. Yuqorida bayon etilgan shartlarni bajarib, keyin mahrni aniqlab to'y qilamiz.

MAHR VA TO'Y QANDAY BO'LISHI LOZIM

Turmush qurmoqchi bo'lgan erkak va ayol hayotda bir-birlariga sherik bo'lar ekanlar, bu sheriklikning boshlanishi rasmiy fotihadir. Kelin va kuyov o'zlarining fотиha to'ylarini xursandchilik bilan nishonlashlari kerak. Er nikoh vaqtida, albatta, xursand bo'ladi. Alalxusus, kelin uning orzu va

istaklariga muvofiq kelsa. Ammo kelinlar bunaqa emas. Ayol zotining qalbi nozik va hassos bo'ladi. Har narsadan va har bir ishdan ular tez-tez ta'sirlanib qoladilar, g'am-g'ussa va qayg'uga qarshi sabr-u sabotlari kamdir. Binobarin, hatto kuyov ularning orzu va ta'blariga muvofiq bo'lsa ham ota tarbiyasi soyasidan va ona shafqati quchog'idan uzoqlashganda mahzun va g'amnok bo'lmasliklarining iloji yo'q. Shu holatda kuyov ba'zan-ba'zan xotiniga hadya va tuhfa berib, uning ko'nglini ko'tarishi lozim. Kelinning mehri va ishtiyoqini o'ziga jalb etishi lozim. Ana shu hadyani «mahr» deydilar. Xudoyi taolo oyati karimasida buyuradi: «Xotiningizga mahrlarini hadya kabi (ya'ni chin ko'ngildan, mamnun bo'lib) beringiz! Agar o'zlari sizlar uchun u mahrdan biron narsani ixtiyoriy ravishda kechsalar, sizlar uni pok va muborak bilib yeyave-ringlar»¹.

Shayx ul-mufassir² ibn imom Abu Ja'far Muhammad bin Jariri Tabariy «Jome' ul-bayon» tafsirida shu oyati karimani uch rivoyat bilan izoh va tafsir qilgan. Birinchidan, bu oyati karima erkakka bo'lgan xitobdir. Oyati ma'nosi quyidagicha: «Ey uylanadigan erkaklar, ayollar mahrlarini o'zlariga berish sizlar uchun lozim va vojibdir. Agarda ular o'sha mahrdan ixtiyorlari bilan biror narsa sizlarga bersalar uni olinglar».

Ikkinchi rivoyat. Johiliyat davrida ba'zi odamlar qizlarini yoki yetimlarni tarbiya qilib erga berib, ularning mahrlarini o'zlari olardilar. Shu oyati karima ularga xitob qilinur.

Uchinchidan, Johiliyat davrida ba'zi kishilar o'z singillarini erga berib, ularning mahri evaziga

¹ *Qur'oni karim*. Niso surasi, 4-oyati.

² Shayxul ul-mufassir tafsirchilar piri.

kuyovning singlisi yoki qizlariga uylanardilar. Bu oyati karima ularga xitobdir.

Ikkala holatda oyati karimaning ma'nosi shunday: «Qizlarning otalari va yetimlarning murabbiylari! Qizlarni erga berganda, erlari bergan mahrlarini o'zlariga beringlar. Ularning roziligisiz uni tasarruf etmang. Agarda o'zlari rozi bo'lib bir narsa bersalar, uni qabul qilinglar». Musaffir hazratlari mahr kalimasini «vojib va lozim» so'zi bilan tafsir qilib, o'sha uchta rivoyatni keltirib o'zi birinchi rivoyatni tanlaydi. Lekin qozi Bayzaviy¹ aytadiki, «lug'atda «naziat» («mahr») yurakdan chiqarib tama qilmay beriladigan hadyadir. Biz qozi Bayzaviy janoblarining fikrini qabul qilib ibn Jarir Tabariy rivoyatiga kelsak ham qabul qilamiz. Ya'ni uchala rivoyatning mazmunidan kelib chiqib aytamizki, oyati karima hamma erkaklarga qaratib aytilgan. Har bir kishi o'ziga tegishli xulosani olishi kerak. Uylanayotgan erkaklarga oyati karima: «Ayollar mahri ularning hadyalaridir, qalb istagi bilan tama qilmay beringlar», — deya amr qiladi. Yetimlarni yoki qizlarini erga uzatayotgan kishilar, singillarini erga berayotgan va ularning mahri evaziga uylanmoqchi bo'lgan erkaklarga oyati karima xitob qiladi: «Mahr kuyovning xotiniga beradigan do'stona hadyasidir. Ularning roziligisiz mahrini olmanglar».

Oyati karimaning ma'nosi shulkim: «Ey islom ahli! Sizlardan kimki uylanar ekan, xotin mahrini dil roziligi bilan evaziga mukofot kutmay bersin. Kimki qizini erga berar ekan, mahrini o'ziga berib, unga da'vo va dahl qilmasin». Endi ma'lum bo'ldiki,

---

¹ Qozi Bayzaviy. Nosiruddin Abu Sa'd Abdulloh ibn Umar al-Bayzaviy. Sherozda qozi bo'lgan, 1286-yili Sherozda vafot etgan. Zamaxshariyning «Kashshof» asariga asoslanib yozilgan «Anvar ut-tanzil va asror ut-ta'vil» nomli asari mavjud.

mahr xotin ko'nglini shod qiladigan hadya ekan. Bu zaruriy hadyadir. Biz turkistonliklar, ana shu shar'iy vositani ham suiste'mol qilamiz. Mamlakatimizda mahr berish qoidasi ko'p tashvish va og'irliklarga olib keladi. Birinchidan, ko'p go'zal yigitlar yaxshi axloq va komil iste'dod sohibi bo'la to'rib, kambag'allik dastidan og'ir mahrlarni qizlarga bera olmaydilar. Natijada ular uylanmasdan umrlari bo'ydoqlik va yolg'izlikda o'tadi. Nochor bo'lib g'ayri shar'iy ishlarga qo'l uradilar-da, dunyo va oxiratlari kuyib ketadi. Ikkinchidan, ba'zi kamdaromad odamlar nima bo'lsa bo'lsin deb, bir necha ming tanga pul qarz olib, toy-toy paxta va qop-qop guruch, yana allanimalar berib biror qizga uylاندilar. Lekin nikohdan so'ng batamom faqir va qashshoq bo'lib, hovli-yu joylarini sotib qarzlariga beraldilar va ahli oilalari bilan darbadar-u sarson bo'landilar.

Uchinchidan, ba'zi badbashara, xulqi yomon va qari kishilar yosh va sohibjamol qizlarni katta pul evaziga olib, ularning umrlarini motamga aylantiradilar. Mamlakatimizda bu qoidaning kasofati shu bilangina tugamaydi. Musofirligim (Turkiyada — Sh.V.) chog'ida bir hamshaharim bilan suhbat qurib, mamlakatimizda erkaklarning xotinlariga nisbatan qo'llaydigan zulmlari haqida shikoyat qildim. Ul muhtaram zot menga: «Xotinlarimiz bizga turmush o'rtog'imiz emas, balki kanizak, cho'rilarimiz bo'ladi. Chunki biz ularni besh yo o'n ming tanga badaliga sotib olamiz», — dedi. Diqqat qiling, bir hurmatli odam o'z xotiniga nisbatan shunday tushunchada bo'lsa, ularning oralarida qanaqa do'stlik va muhabbat bo'lsin? Bunday holat mamlakatimizda joriy bo'lgan mahрни og'ir shartlari natijasida rasm bo'lib qolganligidir.

Kelin va kuyov bir-birlarini moli, husn-u jamoli va axloqlarini yoqtirib, uylanishga rozi bo'lganlaridan keyin mahr ularning nikohlariga daxli bo'lmaganligi va ta'sir qilmasligi lozim. Kuyov nimaiki munosib topsa, shuni «mahr» deb kelinga berib, nikoh marosimini bajarishi kerak.

Imom Buxoriy¹ va Imom Muslim² sahoba Sahla binni Suhbadan bir xil rivoyat qiladilar: «Bir odam Payg'ambar huzurida bir ayolga sovchi yubordi. Hazrat so'radilar: «Uning mahri uchun biron mulking bormi?» Ul kishi: «Yo'q», — dedi. Hazrat buyuradilar: «Uyingga borib qara-chi, biron narsang bo'lsa kerak». Ul shaxs borib qaytgach: «Narsam yo'q», — dedi. Hazrat yana: «Borib qidirib ko'r-chi, bironta temir uzuk chiqar», — dedilar. Ul kishi borib qaytib keldi-da: «Yo'q ekan», — deb javob berdi. Hazrat: «Qur'ondan biror narsa yod olganmisan?» — deb so'radilar. «Falon va falon suralarni yod bilaman», — dedi. Hazrat buyurdilar: «Borgin, men bu ayolni senga o'sha bilgan suralaring evaziga baxshida etdim, ya'ni sening beradigan mahring shulkim, o'sha suralarni bu xotinga ham o'rgatasan». Shu hadisi sharifdan ma'lum bo'ladiki, uylanishga rozi bo'lgan erkakning ayolga beradigan mahrlarini hazrat Payg'ambar ham e'tibordan chetda qoldirmagan ekanlar. Bitta temir uzuk yoki bir-ikki sura ta'limi kifoya qilibdi. Bas, shunday ekan, «agarda (kuyov) ming so'm bermasa qizimni bermayman» deyish, Payg'ambari hakim ummatlariga loyiq emas.

¹ Imom Buxoriy Muhammad ibn Ismoil Abu Abdulloh al-Ju'fiy. 810—870-yillarda yashagan. Mashhur muhaddis, «Jomi us-Sahih» asarining muallifi.

² Imom Muslim. To'liq nomi Muslim ibn al-Hajjoj Abdul Husayn al-Kushayriy an-Nisoburiy. 817-yillarda yashagan. Buyuk muhaddis olim. «As-sahih» nomli hadislar to'plamining muallifi.

Mahr masalasi mamlakatimizda juda muhimdir. Yuqorida zikr etganimizdek, mahr miqdorining ko'pligidan ko'p erkaklarimiz kambag'allikdan xotinsiz yuradilar. Bu illatni yo'qotish lozim. Hukumatimiz ham mahr bobida qonun qabul qilib, uning chegarasini aniqlab, kim hukumat qaroridan bir qadam chetga chiqsa, unga jazo tayinlashi kerak. Mahrning og'irligi (ko'pligi) shar'an ham to'g'ri emas. Hazrati Umar (r.a.)¹ deydilar: «Ey musulmonlar, yodingizda bo'lsin. Xotinlar mahrini ko'p qilmanglar. Agarda ko'p mahrning bu dunyo va oxiratda foydasi bo'lganda edi, hazrat Payg'ambar bu ishlarni sizlardan yaxshiroq bilgan bo'lardi. Ul hazrat har bir xotin olganlarida va qizlarini erga berganda o'n ikki uqiya²dan ortiqcha mahr tayin qilmaganlar».

Nikoh er-xotinning hayotda sheriklik qilishlarining ahd-u paymon bitimi ekanligini, uni shodonlik va xursandchilik bilan o'tkazish lozimligini aytgan edik. Buning uchun to'y qilish zarurligi o'z-o'zidan ma'lum bo'ladi. Agarda to'y munosabati bilan bir qator dindosh va vatandosh yor-birodarlar bir joyda yig'ilib xursandchilik qilib, samimiy suhbat qilsalar, albatta, bir millat a'zolari o'rtasida bo'lgan muhabbat va mehribonlik ziyoda bo'ladi. Ba'zilar orasidagi oldingi kek va kudurat shu bahonada yo'qoladi. Buning ustiga, qancha miskin va muhtoj odamlar shu mavrid bilan to'y ne'matlaridan bahramand bo'ladilar. Shuning uchun ham to'y foydali marosimdir. Imom Buxoriy va Imom Muslim sahoba Anas bin Molikdan bir xil rivoyat keltiradilar:

¹ *Hazrati Umar*. Umar ibn al-Xattob. Xulafoyi roshidinining ikkinchisi. 634–644-yillarda xalifa bo'lgan.

² *Uqiya* – 12 dirhamga teng pul birligi (Bir dirham – 3,12 gr. kumush tanga).

«Abdurahmon ibn Avvor uylanmoqchi bo'lganini Payg'ambarga xabar berganida shunday deb buyurdilar: «Muborak bo'lsin. Bitta qo'y sarf bo'lsa ham to'y qil, lekin har bir ishning muayyan haddi va chegarasi bo'ladi. To'y foydali bo'lsa ham chegaradan o'tsa, zarardan boshqa narsa bo'lmaydi».

Bizning mamlakatimizda to'y ko'p zararlarga sabab bo'lgan hollari mavjud. Buxoroda shunday odamlar borki, o'n-o'n ikki yil davomida besh-olti ming so'm mablag'ni zo'r berib yig'adilar. Bir hafta hammasini «to'y» nomi bilan nobud qiladilar, yana qarzdor va kambag'al bo'lib qoladilar. To'y kunlari sarpo kiygan, yeb-ichgan odamlar to'y egasining ahvolini ko'rib masxara qiladilar. Hatto, kelib ahvolini so'ramaydilar ham. Agarda bu beandishadan: «Shuncha mol-holni nimaga behudaga sarf va xarj qilib, bu qora kunga tushdingiz? Qaysi din, qaysi mazhab, qaysi hukumat va qanday qonun sizlarni bu ahmoqona ishga majbur qildi?» — deb so'rasangiz, albatta, javob bera olmaydilar. Bunday to'ylar islom shariatida yo'q, chunki bu isrofgarchilikdir, isrof esa shariatda haromdir. Ibn Mas'ud (r.a.)¹ rivoyat qiladilar: «Payg'ambar (s.a.v.) dedilar: «To'yda birinchi kunning taomi haq, ikkinchi kunning taomi sunnatdir, lekin uchinchi kunning taomi riyodir. Kim riyokorlik qilsa, Xudo uning ikki yuzlamachiligini xaloyiq ichida fosh qiladi». Abu Hurayra (r.a.) rivoyat qiladilar: «Nabiy alayhissalom deganlarki: «Eng yomon odam boylarni chaqirib, bechoralarni mahrum qilib, taom bergan kuyov bo'ladi». Hayron qolarligi shuki, bunday to'ylarning ishqibozlari va isrofgarchilik sababchilari o'zlarining behuda va zararli ishlarini biladilar. Hatto, ulardan

¹ Ibn Ma'sud, ya'ni Abdulloh ibn Mas'ud.

ba'zilar bu to'ylarning zararlari haqida o'zlari so'zlab yuradilar. Agarda ularga: «Yaxshi, bunday to'ylardan foyda yo'q ekan, unda nima uchun bu zararli ishga mashg'ul bo'lasizlar?» — deb so'rasangiz, shubhasiz, ikkita javobdan birini olasiz. Yo: «Falon, pismadon va ularga o'xshaganlar shunday to'y qildilar. Men ham ulardan kam emasman-ku. Men ham ularga o'xshab shunday xarajat qilishim kerak». Ya'ni «Eshak eshakdan qolsa qulog'i kesilar». Yoki: «Haqiqatda ham bunday to'ylarning zarari bor, lekin zamonamizning odat va rusumlari shunday. Ilojimiz yo'q», — deydilar. Birinchi javobni berganlardan ma'lum bo'ladiki, ular to'yni bir-birlaridan qolmaslik uchun qilar ekanlar. Qaysi to'y shu niyat bilan qilinsa, hazrat Payg'ambar o'z ummatlariga bunday to'yga borishni man qilganlar.

Abu Hurayra (r.a.) rivoyat qiladilar: «Nabiy alay-hissalom dedilar: «Ikki odam bir-birlaridan o'tish uchun to'y va ziyofat qilsalar, birontasinikiga bormanglar, ularning taomlaridan yemanglar». Ammo so'raganlarimiz ikkinchi javobni berganlarga: «Axir bu isrofgarchilik-ku», — deymiz. Odam va hayvon o'rtasidagi farq shundaki, odam qilmoqchi bo'lgan ishini o'zining aql kuchi bilan har tomonlama o'ylab, oqibatini andisha va mulohaza qiladi. Hayvonlar bundan mustasno. Endi siz bir odat va rasmning zarari yo foydasini o'ylamay, uni urf-odat deb joriy qilsangiz, hayvondan qanday farqingiz qoladi?

Ma'lumki, to'ydan keyin kelinni nikoh qilib eri uyiga olib keladi. Shu kundan boshlab kelin-kuyov er-xotin bo'lib yashashni boshlaydilar. Endi ularning qanday yashashlari kerakligi haqida ozgina suhbat qurishimiz lozim bo'ladi.

ER-XOTINNING QANDAY YASHAMOQLIKLARI XUSUSIDA

Mamlakatimizdagi xotinlar har daqiqada qanchadan-qancha tahqir va jafolarga duchor bo'lib yashamoqdalar. Biz turkistonliklar o'z xotinlarimizni odamiyat doirasidan tashqarida deb o'ylaymiz va u bechoralarga odamga qilgandek muomala qilmaymiz. Ko'p holatda hayvonlarning holiga yuragimiz achishadi, ammo ayollarning parishon hollariga muruvvatimiz yetmaydi. Xotinlarimizni marhamatga sazovor, insofga loyiq va shafqatga haqli deb bilmaymiz. Bizda xotinlarni so'kish faxr va g'urur sanaladi, urib mayib qilishni esa erkakchilikning fazilati deb bilamiz. Alloh ayolni faqat shahvoniy orzularimiz va hayvoniy ehtirosalarimizni qondirish uchun yaratgan deb o'ylaymiz. Go'yo Alloh ularga huquq, e'tibor va fikrlash fazilatini bermagandek. Ko'cha va bozorlarda bizga yetgan alam va zararni uyga qaytib xotindan olamiz. Ichimizdagi bu odat eski va keng tarqalgan bo'lgani uchun uning qabih va yomonligi ko'zimizga ko'rinmaydi. Hatto bechora xotinlarimiz baxt va saodatlaridan batamom noumid bo'lib, shunday xulosaga kelganlarki, Alloh odamzotning hamma fazilatlarini erkaklarga berib, ayollarni ularning jabr-u zulmlariga asir va giriftor qilgan, toki Xudo dargohining bu shakkoklari har kuni ayollari orqali hayvoniy shahvatlariga orom berib, qolgan vaqt bu bechoralarni so'kib, tahqirlab xizmat buyursinlar. Ana shu zaif e'tiqod xotinlarimiz tabiatlaridan joy olgan.

Ular haqiqatda ham bashariyat fazilatlarining aksaridan mahrum bo'lganlar. Saodat mayli va tarqiqiy orzusi ularning qalbidan tamoman chiqqan. Shijoat va jasorat batamom yo'q bo'lib, tabiatlaridan

tanballik va zaiflik joy olgan. Izzat talabi, sharafi va huquqlarini himoya etishlari zarurligini tushuntirib berganda ham fahmlamadilar. Ya'ni hurmatsizlik va izzatsizlikni o'zlarining xislatlaridan deb biladilar. Iffat va imonliligini erlarining oyog'i va kaltagidan himoya qilmaydilar. Ya'ni axloqiy tafakkur va vijdoniy hukm eslaridan chiqqan. Muho-kama tafakkurni batamom tark qilib, bir mashinaga o'xshab erlarining ishoratiga tobe bo'lib qolganlar. Xulosa qilib aytganda, baxtsizligimiz va qoqloqligimizning eng muhim sabablari ham shundadir.

Ma'lumki, odam birinchi tarbiyani onasining bag'rida oladi. Shu narsa muqarrarki, birinchi tarbiya (oilalarbiyasi) tarbiyaning eng muhimi hisoblanadi. Uning ta'siri odam tabiatiga mustahkam o'r-nashadi. Shaxs ruhiyati, axloq javhari va odatlari bolaligidanoq shakllanadi. Endi o'zingiz bir o'ylang, biz boshlang'ich tarbiyani shu onalarimizdan olar ekanmiz, nega biz ham shu ahvolga tushmas ekanmiz? Bugun qo'rqqoqlik va beparvolik tabiatimizni o'rab, sustlik va tanballik qonimizga singib, aqlimiz ko'zini qora parda yopib tashlagan. Ko'rib va tushunib turib bu tubanlikka bo'yin egar ekanmiz, huquqimizni muhofaza qila olmaymiz va saodat tarafiga qadam bosolmaymiz. Bugun aqlning harakatimiz va amalimizga hech qanday ta'siri qolmagan. Hozir vijdon va axloq haqidagi fikrlar batamom esimizdan chiqib ketgan, mazlumlikning eng past jariga tushib, zolimlikning eng oliy darajasiga chiqqanmiz. Kim bizdan zaifroq bo'lsa, unga o'ylamasdan ozor beramiz. Bizdan kuchli bo'lgan kishining esa, otining tuyog'i naqshiga sajda qilamiz. Shak-shubhasiz, bular shunday onalar tarbiyalarining natijasidir. Yana takror va takror aytaman:

agar rohat orzusi va hayot kechirish fikrida bo'lsak, agar «madaniy va baxtli millatlar bizni ham odam qatorida bilsin», — deya xohlasak va bizlar bilan umumbashariy qoidalar asosida muomala qilishlarini istasak, agar musulmonlarni xorlikdan va islomni e'tiborsizlikdan qutqarmoqchi bo'lsak, bitta yo'li — barcha ishlarimizni Qur'on hukmlari asosida to'g'rilashimiz lozim. Xudo ko'rsatmasin — u, shunday oson va yengil yo'ldan ham bo'yin tortsak holimiz na bo'lur?!

Eng avvalo, isloh va adolat bilan tartibga solinishi lozim bo'lgan qoida, bu er-xotinning muomalalari sanaladi. Bu munosabatlarni qanday isloh qilsa bo'ladi? Aytganimizdek, Qur'on hukmlari asosida. Qur'oni karim er-u xotin munosabatini bir asosiy qoida sifatida bayon qiladi: «Erning xotiniga nisbatan qanday huquqi bo'lsa, xotinning ham eriga nisbatan shunday haqqi bor», — deyilgan Baqara surasida¹. Shu oyati karimadan ma'lum bo'ladiki, Xudovandi karim ayollarni erlariga qul qilmay, balki erkaklarga qancha huquq bergan bo'lsa, shuni ayollarga ham ato qilgan. Shunday qilib, biz ham shu oyati karimani asos qilib, oila qurish davomida er-xotinga lozim bo'lgan ishlarni bir-bir zikr qilamiz. Muhabbat. Hozirgi olimlar va donishmandlarimiz billittifoq shunday fikrga kelganlarki, koinotdagi barcha zarra va zurriyotlar muhabbatsiz birga bo'lmaydilar. Odamzot va hayvonlar a'zolari o'rtasida bo'lgan munosabat qoidasiga asoslangan. Agarda er-xotinlik mehr-muhabbatsizlik asosida bo'lsa, albatta, poydevori zaif bo'lib, hayoti lazzatsiz bo'ladi. Zero bu tabiat qonuniga xilof va xilqat qoidasiga ziddir. «Rum» surasida keltirilganki, bu ham Alloh

---

¹ Qur'oni karim, Baqara surasi, 228-oyat.

taolo dalillari jumlasidandir: «Sizlarga o'z jinslaringizdan juft yaratdi, toki siz o'z juftingiz bilan orom topingiz. Xotinlar va erlaringiz o'rtasida muhabbat va mehribonchilik ehson qildi»¹.

Shu narsa ham ma'lumki, muhabbat odamning ixtiyorida emas. Bizning mamlakatimizda er-xotin o'rtalarida muhabbat paydo bo'lishi uchun uylanish qoidalari kifoya qilmaydi. Men bu masalani ham bayon qilgan edim. Lekin hozirgi vaqtda uylanish qoidasi shunday ekan, er-xotinning bir-birlariga nisbatan do'stligi ishq-u muhabbat darajasiga yetmasa ham shunday iloj topish lozimki, aqallan bir-birlaridan nafrat qilmasinlar. Agarda diqqat bilan o'qisangiz, bu choralar nimadan iboratligini oldingi sahifalardan bilishingiz mumkin edi. Shunga ham qanoatlanmay bu nozik masalani ehtiyotlik bilan tushuntiraman. Aytgan edimki, muhabbat moyillik bo'lib, husnga ishqibozlik natijasidir. Husn ham ko'rgan odam dilini o'z sohibi tomoniga moyil qilishi lozim. Agarda mana shu muqaddimaga yaxshigina ahamiyat bersak ma'lum bo'ladiki, kelin va kuyov bir-birlarini ko'rmasdan nikoh qilingan bo'lsalar-da, o'rtalarida mehr va muhabbat paydo bo'lishi ham mumkin, hech bo'lmasa, ba'zi vosita va odob rivoyati bilan nafrat paydo bo'lmasligi lozim. Bir-birlariga odobsizlik va hurmatsizlik bilan suhbat qurmasliklari kerak. Kim o'z eridan hurmat va mehr ko'rmasa, unga muhabbat va ko'ngil ham qo'ymaydi. Bizning mamlakatimizda bu shartlarga, ko'pincha, erkaklar qarshi chiqadilar. Bechora xotinlarimizga odobsizlik va hurmatsizlik bilan murojaat qilamiz. Ko'rganimizda ahvolini so'ramay darrov haqoratlaymiz.

---

¹ Qur'oni karim, Rum surasi, 21-oyat.

Ozgina bahona bilan urib a'zoyi badanini ko'kartiramiz. Yana ulardan mehr-u muhabbat ham kutamiz?!

Shuni yaxshi bilish lozimki, odam shukur qiluvchi va o'ch oluvchi bir maxluqdir. Odamning o'ch olishga bo'lgan mayli shukur qilishligidan ko'proqdir. Yaxshilikni eslaymiz. Lekin yaxshilikni qaytarish izidan tushmaymiz. Biroq yomonlik esimizdan chiqmaydi. Doim o'ch olish uchun chora va tadbir qidiramiz. Shuning uchun hurmatsizlik va insofsizlik ko'rgan xotin, hech qachon o'z erini yaxshi ko'rmaydi.

Darvoqe, mamlakatimizda ayollar shuncha zulm ko'rsalar ham o'z erlariga itoat qilib bo'ysunadilar. Lekin ularning bu harakatlari mehr va muhabbatdan emas, balki chorasizlik va mazlumlikdandir. Bu kabi qabih va xunuk ishlar faqat bizning mamlakatimizda emas, balki aksar ibtidoiy millatlar ham bu baloga oldin chalinganlar. Shuning uchun ham islom dini ko'proq erkaklarga murojaat qilib, oilada muomala va munosabat xususida ularga ta'lim beradi. Masalan, Qur'on (Niso surasi)da shunday oyat nozildir: «Ayollarga yaxshi muomalada bo'linglar»¹. Yana Oysha (r.a.)dan rivoyat bor: «Nabiy (s.a.v.) dedilar: «Sizlardan eng yaxshilaringiz o'z ahli ayoli bilan muomala qilgan kishidir. Men o'z ayollarimga sizlarga bo'lganimdan ham ko'ra xushmuomaladaman».

Yana Oysha (r.a.) rivoyat qiladilar: «Nabiy alay-hissalom dedilar: «Eng komil mo'minlar xushxulq va oilasi bilan lutf ila munosabat qiladiganlardir. O'z xotinlariga tanti kishi yaxshilik qiladi va no-mardi yomonlik».

---

¹ Qur'oni karim. Niso surasi, 128-bet.

Sahoba Ayos bin Abdullohdan hadis: «Nabiy alayhissalom dedilar: «Alloh bandalari bo'lmish ayollarni urmanglar». Xotin-qizlar haqiga yaxshilik qilish uchun tashviq va targ'ibotiga mana shu hadisi sharif kifoya qiladi.

Ibn Umar (r.a.) rivoyat qiladilar: «Hazrati Usmon¹ nikohida bo'lgan Payg'ambarning bir qizi Badr urushi² vaqtida kasal edi. Shu sabab bilan hazrati Usmon g'azotga bormadilar. Hazrati Payg'ambar buni eshitib dedilar: «Ey Usmon, senga ham Badr urushiga ishtirok etganlar qatori g'animat va o'lja beriladi».

Ko'rinib turibdiki, ashoblarning sardorlaridan bo'lgan Usmon xotinining xastaligidan musulmonlarning birinchi g'azotidan qoldi, lekin g'azotning savobi va g'animatidan bir g'oziy sifatida bahramand bo'ldi. Xotinlar haqiga yaxshilik qilishning darajasi bundan ham yuqori bo'ladimi?

OILANING MAISHATI VA IDORASI

Modomiki, er-xotin bir-birlariga hayot sheriklari va yo'ldoshi ekanlar, bas, ular tirikchilikning ba'zi ishlari va mas'uliyatini o'z zimmalariga olib, shularni bajarishi lozim. Ma'lumki, yashash uchun pul va pul topish uchun sa'y va amal lozim. Ayollar erkaklarga o'xshab hayot mushkulotlariga tob bermay, turmush tahliliga qodir emaslar. Tajribasizlik va zaif mijozlari ustiga ayol zoti ba'zi yillari to'qqiz oy

¹ *Hazrati Usmon*. Usmon ibn Affon. Muhammad Payg'ambarning chahoryorlaridan. Ulardan keyingi xalifalardan. 655-yili vafot etgan.

² *Badr urushi (jangi)*. Muhammad s.a.v. rahbarliklaridagi Madina musulmonlarining Makka mushriklari bilan 624-yili mart oyida qilgan jangi.

«homiladorlik» yukini ko'tarib yuradi, bola tug'ishidan boshlab tarbiyasi bilan mashg'ul bo'ladi. Yana borib ishlab pul topish esa ularga mushkuldir. Ishlab, sa'y-harakat qilib pul topish bu erkaklar burchidir. Erkaklar bor kuch-qudratlarini ishga solib, pul topib bir qismini ahd-u ayollari ehtiyojlari uchun sarf qilishlari lozim. Puli va boyligi bor kishilar bola-chaqalari va ahli ayollarining nafaqalari xususida ziqnalik qilsalar, yo nafaqalarini berib minnat qilsalar, yoki oila a'zolarining o'lmasligi uchun bosh ko'zdan sadaqa berib, o'zlari boshqa joylarda aysh-ishrat bilan mashg'ul bo'lsalar, zulm va insofsizlik qilishlariga shubha yo'qdir. Zulm va insofsizlik esa islomda kufr va haromdir. Bas, erkaklarning bu harakatlari ham haromdir. Biz musulmonlarning diniy ta'limotimiz ham shuni ta'kidlaydi.

Umar (r.a.)dan rivoyat bor: «Payg'ambar odatlari bani Nazir qabilasining xurmolarini sotib olib ahli ayollarining bir yillik ozuqalari sifatida olib qo'yish edi». Ibn Mas'ud (r.a.) rivoyat qiladi: «Nabiy alayhissalom dedilar: «Er ahli ayoliga savob niyati bilan nafaqa bersa, ana shu nafaqasi er uchun sadaqa savobini beradi». Suhbon (r.a.) bayon qiladi: «Nabiy alayhissalom aytdilarki: «O'z hamjinslarining madadi uchun sarflangan erkakning eng yaxshi xarajatlari bu ahli ayollari uchun sarflangan puldir». Abdulloh ibn Umar (r.a.)dan shunday naql bor: «Nabiy alayhissalom aytdilar: «O'z ahli baytidan nafaqani darig' tutgan erkak katta gunoh qiladi».

Bundan tashqari mamlakatimizda shunday kishilar borki, o'zlarining yolg'on mulohaza va xato fikrlarini pesh qilib, xotin va bola-chaqalarini tashlab ketadilar, hatto o'zlaridan keyin ularga hech bir

narsa qoldirmaslik uchun hamma mol va boyliklarini vaqf qiladilar. Aslida esa ularning bu harakatlarini islom dini qabul qilmaydi, balki qoralaydi. Sa'd bin Abu Vaqqos¹ hikoyat qiladilar: «Makkada men kasal bo'ldim. Payg'ambar meni ko'rishga keldilar. Men: «Yo Rasululloh, mening o'limimdan so'ng hamma boyligimni Xudo yo'lida sarf qilsinlar, deb vasiyat qilaman», — dedim. Hazrat qabul qilmadilar. «Unda yarmini vasiyat qilayin», desam ham Hazrat qabul qilmadilar. Dedim: «Uchdan bir qismini vasiyat qilsam bo'ladimi?» Shunda Hazrat buyurdilar: «Sadaqa qilish uchun boylikning uchdan bir qismi ham ko'pdir. Sen bu sirlarni bilasan, boyligingni uchdan birini vasiyat etgin. Ey Sa'd! Merosxo'rlaringni ta'minlab ketish, ularni faqir va muhtoj etishdan yaxshiroqdir. Ahli ayolingga nafaqa deb bergan har narsa, hatto o'z xotiningning og'ziga soladigan bir luqma ham sadaqa savobiga egadir».

Mamlakatimizdagi yana bir odatlardan biri shuki, qizlarimizni ilm olish sharafigidan bebahra qoldiramiz. Shuning uchun ham ayollarimiz na e'tiqoddan, na ibodatdan va na dini islom axloqidan xabarleri bordir. Erga tekkandan so'ng ular uy ishlari va bola tarbiyasi bilan mashg'ul bo'lib, diniy qoidalarini bilish uchun harakat qilmaydilar. Bino-barin, er dini islom asoslarini, xususan, islom axloqini qo'llaridan kelguncha munosib muomala bilan tushuntirib berishi lozim. Qur'oni karim hukmi bu vazifani erlar bajarishi lozimligini uqtirib deydi: «Ey mo'minlar, o'zlaringiz va ahlingizni do'zax olovidan muhofizat qilinglar»².

¹ Sa'd bin Abu Vaqqos. Sahoba, lashkarboshi. 670-yilda vafot etgan.

² Qur'oni karim, An'om surasi, 128-oyat, Xud surasi, 106–107-oyatlarning mazmuni keltirilgan.

Ma'lumki, musulmon to islomiy aqidalarni bilmasa, dini islom axloqiyotiga amal qilmasa, o'zini hech bir zararlardan qutqara olmaydi. Hujjat ul-islom Imom G'azzoliy aytadiki, ayol diniy asoslarni bilmasa va eri ham unga ta'lim bermasa, unda din arkonlarini bilmog'i uchun din ulamolariga murojaat etsin. Agarda eri uni bu ishdan man etsa gunohkor bo'ladi. Shunday qilib, kitobimizning bu faslidan ma'lum bo'ladiki, ahli ayoliga nafaqa berish va islom asoslaridan ta'lim berish erlarning vazifalaridan ekan.

Erkaklar vazifalari qatorida xotinlarning ham vazifa va burchlari bormi? Albatta, bordir. Bu vazifa nimadan iborat? Bolalar tarbiyasi va xona idorasidan. Xotin erining zavjasi, uyning idorasi va bolalar tarbiyachisi, farzandini mehr bilan o'stirish majburiyatining bir qismi uning bo'yniga tushadi. Lekin yuqorida arz qilgan edimki, er-xotinlikning eng buyuk maqsadi farzanddir. Shuning uchun ham aytamizki, ayolning eng muhim vazifasi bu farzand tarbiyasidir. Men farzand tarbiyasi haqida, inshoolloh, shu risolaning bir qismida maxsus to'xtalaman. Bu yerda esa oila idorasi va ro'zg'or teb-ratish haqida bahs qilamiz. Bular xotinning ikkinchi vazifasi hisoblanadi.

Modomiki, er xotinning yeb-ichish, kiyinish, umuman, hamma ehtiyojini o'z zimmasiga olar ekan va ertadan kechgacha hayotning issiq-sovug'iga qaramay, shu vazifasini bajarish payida yurar ekan, albatta, xotini ham erini uy tashvishlaridan tomonan forig' va xotirjam etishi lozim. Eri xizmatdan uyiga qaytsa, yaxshi va xushmuomala qilib mehribonligini ko'rsatsin, toki bozorning og'irlik yuki erining yelkasidan tushsin. Erining mollari va narsalarini o'zining mol va ashyolaridan ham yax-

shiroq ehtiyot va saranjom qilishi lozim. O'z erining pullarini behuda yo'llarga: duoxon, folbin, Bibi seshanba marosimi va mushkulkushod uchun sarf va isrof qilmasligi kerak. Chunki bularning bit-tasidan ham foyda yo'q. Shuning uchun ham islom shariatida bu narsalar noto'g'ri. O'z erlariga shu tariqa mehribonlik ko'rsatib, yordam beradigan xotinlarni Qur'oni karim: «Yaxshi ayollar o'z erlariga itoat qilgan xotinlar. Erларining mollarini va o'z nomuslarini nobudlik va begonalar qo'lidan himoya qiladiganlar»¹ — deb madh etadi.

Abu Hurayra (r.a.) rivoyat qiladilar: «Nabiy alayhissalom dedilar: «Xotinlarning eng yaxshilari istasang seni shod qiladiganlari, amr qilsang itoat qiladiganlari va oldilaridan uzoqlashsang, mollarini va o'z nafslarini saqlay oladigandan bo'ladi».

Xotin haqiqatda erining himoyasida bo'lsa, albatta, erining qadriga yetishi lozim. Uning yaxshiliklarini xotiridan chiqarmasdan, arziyas aybi uchun o'zidan xafa qilmog'i to'g'ri emas. Qaysi xotin shunday xatti-harakat qilsa, erining muhabbati unga ziyoda bo'lib, umri xursandlikda o'tadi, bu dunyo va oxiratda mamnun bo'ladi. Ibn Abbos (r.a.) dedilar: «Nabiy alayhissalom dedilar: Menga do'zax olovini ko'rsatdilar, u yerdagilarning aksari noshukr ayollar edilar. Ashob so'radilarki: «Yo Rasululloh, bu ayollar Xudoga nisbatan noshukurlik qildilarmi?» Hazrat javob berdilar: «Ular o'z erlariga noshukurlik qilganlar. Agarda ularga bir yil yaxshilik ko'rsatsang-u, arziyas ayb sendan o'tsa, noshukr xotin: «Men sendan hech bir yaxshilik ko'rmadim», — deb aytadi». Payg'ambar (s.a.v.) dedilar: «Qaysi

---

¹ Qur'oni karim, Niso surasi, 34-oyat.

bir ayol o'lsa, eri undan rozi bo'lgandagina jannatga tushadi».

Er ham xotinga mushkul va og'ir ishlarni taklif qilmasligi lozim. Ayol toifasining zaifligi va nozikligini e'tiborga olishi va shunga ko'ra muomala qilishi kerak, imkon qadar uy ishlarida xotiniga yordam berishi joiz.

Oysha (r.a.)dan rivoyat qiladilar: «Oysha»dan so'radilar: «Payg'ambar uyida nima qilardilar?» Oysha javob berdilar: «Uyda o'z ahlining xizmatlariga mashg'ul bo'lib, qachon azonni eshitsa chiqar edilar. Imom Buxoriy va Imom Muslim, Anas ibn Molikdan bir xil rivoyat qiladilar: «Payg'ambar safarlarining birida Anjama ismli qora qul ayollari mingan tuyani haydardi. Hazrat buyurdilarki: «Ey Anjama, ehtiyot bo'lgin, sekin haydaginki, ayolning nozikligi shishaga o'xshaydi».

IFFAT VA MO'MINLIK

Mo'minlik va iffat ya'ni diyonat va nomus bir oilaning saodati va intizomi uchungina emas, balki bir mamlakatning saodati va barqarorligi uchun ham lozim va zarurdir. Bugungi kunlarda Ovro'pa millatlari hamma tabiiy kuchlarni qo'lga olib, ilm va san'atlarini hayratga keltiradigan darajaga ko'targanlar. Ular o'zlarining buyukligi va qudratlari himoyasi uchun ajoyib maktablar, tog'dek qal'alar qurib, misli ko'rilmagan to'p-u kemalar yasaganlar. Biroq ularning ko'ngillariga xavf soladigan narsa ana shu iffatsizlik va nopoklikdir. Agarda shu iffatsizlik va chirkinlik ularda shu tariqada davom etsa, bir kuni va nest-nobud bo'lishlariga shubha yo'qdir. Agarda ana shu behayolik va iffatsizlik bir qavmning mahv bo'lishiga va bir davlatning nobud bo'lishiga

katta ta'sir etsa, bas oila a'zolari o'rtasida ham nosozlik paydo bo'lib, albatta, oila tinchlik va intizom doirasidan chiqib ketadi. Iffat va nomusning himoyasi erga ham, xotinga ham lozim. Chunki ayol eriga o'z iffatini himoya qilish uchun ahd-u paymon qilgan. Er ham ana shunday ahdni o'z bo'yniga oladi.

Qur'oni karim ham bu vazifani erkak va ayollarga barobar amr qiladi. Hatto, avval erkaklarga, keyin ayollarga xitob qilgan: «Ey, Muhammad! Ahli islom erkaklariga aytgin: oshkor va yashirin ko'zlarini haromdan yopsinlar va nafslarini haromdan tiysinlar. Bu harakat ularning o'zlariga pokizaroq, yaxshiroq ko'rinadi. Xudovandi olam qilgan har bir ishdan xabardordir. Ayollarga ham aytgin: ko'zlarini va o'z nafslarini haromdan saqlasinlar»¹. Shu oyati karimadan ma'lum bo'ladiki, mo'minlik va nomus himoyasi avvalan erkaklarga, keyin ayollarga vojib bo'lgan. O'z xotinlarini nomus muhofazasiga majbur etib, o'zlarini har doim nomus va iffatlarini begona ayollar oldida oyoq osti qiladiganlar bilib qo'ysinlarki, birovga zulm qilib aldatsalar, o'zlari ham aldanib qoladilar.

G'AYRAT

Modomiki, iffat va nomusning himoyasi erkak va xotinlar bo'ynida farz ekan, bas, ulardan har qaysilari ikkinchi tomonni haromdan qayirish huquqlari bordir. Ularning ana shu ishlarini g'ayrat deyдилar. Lekin ko'p erkaklar g'ayratni faqat o'zlarining huquqlari deb biladilar. Kecha-yu kunduz harom ishlarining ketidan yuguradilar, xotinlari bu harakatlardan xabardor bo'lib qolsa, ularni urishib

¹ Qur'oni karim, Nur surasi 30—31-oyatlar.

urib, bechora xotinni jazoga loyiq deb biladilar. Bu esa zulm va insofsizlikdan boshqa narsa emas. Iffat va mo'minlik erkak va ayollarning vazifalari bo'lgani kabi g'ayrat va ayol ham erkaklarning haqlari sanaladi. Ba'zi erlar rashk va g'ayrat bahonasi bilan xotinlarining ahvolini shu qadar og'irlashtiradilarki, bechoralarning ovozi ham chiqmay qoladi. Ularni, umuman, uydan tashqariga qo'ymaydilar. Hatto ba'zi johillar «xotinlarini arqon bilan bog'lab qo'yib», hech bir sababsiz xotinlariga tuhmat qilib, ularga azob beradilar. Bu ishlarning birortasi dini islom ta'limotiga muvofiq kelmaydi. Ayollarga nisbatan hech bir dalil va sababsiz bo'hton qilish quyidagi oyati karima hukmiga binoan man etiladi: «Kimki iffatli va mo'mina ayollarga tuhmat qilsa va u ayol bo'htondan xabari bo'lmasa, tuhmatchi uchun ham bu dunyoda, ham oxiratda jazo bor va ularga qattiq azob belgilangandir».

Xotinlarni g'ayrat bahonasi bilan uydan chiqarmaslik va hatto, so'zlashga qo'ymaslik haqiqiy zulmdir, agar g'ayratni shu darajada xato tushunish shar'an to'g'ri bo'lganda, hazrati Oysha (islomning eng buyuk fakihlaridan sanaladi) hijriy 30-yili¹ bir guruh lashkarga sardor bo'lib, hazrati Usmon qonini talab qilib, Makkadan Kufaga kelmas edi va hazrati Payg'ambar ham bir g'azotdan oldin o'z xotinlarining biri nomiga qur'a tashlab, ularni o'zlari bilan olib ketmasdilar. Payg'ambarimizning xotinlari bilan qanday munosabatda bo'lgani, uning munosasozi va mehribonchiligini bilish uchun quyidagi hadisi sahifani o'qishimiz lozim.

Oysha (r.a.)dan: «Mening ikkita sozanda kanizagim huzurimda o'tirib kuy chalardilar. Payg'ambar

¹ Milodiy 653-yil.

kirib kelib yotdilar. Abu Bakr kelib holimizni ko'rib, jahli chiqib bizni urushdilar. Payg'ambar: «Qo'y ularni», — deb aytdilar. Hayit kuni edi. Masjidda habashiyalar urush o'yinini ko'rsatardilar. Payg'ambar mendan: «O'yinni tomosha qilishni istaysanmi», — deb so'radilar. Men: «Ha, yo Rasululloh», — dedim. Payg'ambar meni masjidga olib bordilar. Habashlarni o'yinga tashviq qildilar. Men Payg'ambar orqalariga turib xohlaganimcha tomosha qildim».

Ibn Molik rivoyatidan: «Hazrat Payg'ambar bir guruh ayollar va go'daklarni to'ydan qaytishlarida ko'rdilar. Mamnun bo'lib joylaridan turib, aytdilar: «Xudo haqqi, sizlar mening huzurimda odamlarning eng azizlaridan bo'lasizlar!»

VISOL

Men arz qilgan edimki, er-xotinlikning birinchi maqsadi farzanddir. Bu maqsadga erishishning vositasi va sababi visoldir. Lekin sog'liqni saqlash qoidalarini bilmagan ba'zi odamlar visol jarayonini shunday o'tkazadilarki, farzandsizlikka olib keladi. Shuning uchun fursati kelganda shu xususda zamonamiz olimlari va hakimlarining fikrlarini arz qilmoqchiman.

Hakimlar inson umrini sakkiz davrga taqsim qilganlar:

1. Go'daklik davri.
2. Bolalik davri.
3. Balog'at davri.
4. Rivojlanish davri.
5. Kamolot davri.
6. Nihoyat davri.
7. Birinchi qarilik davri.
8. Ikkinchi qarilik davri.

Go'daklik davri tug'ilishdan sakkiz yoshgacha davom etadi. Bu davrda odam a'zolari rivojlanadi va shahvoniy his ma'lum bo'lmaydi. Bolalik davri sakkiz yoshdan o'n to'rt yoshgachadir. Bu davrning so'ngiga kelib shahvoniy his ko'rina boshlaydi.

Balog'at davri o'n to'rt yoshdan yigirma yoshgacha. Bu davrda urug' hosil bo'lganidan shahvoniy his ziyoda bo'ladi. Lekin tanosil a'zolari va nutfa moddasi kamol darajasiga yetmaydi. Shuning uchun bu yoshda uylanganda, natija yaxshi samara bermaydi, yoki olamga kelgan farzand nogiron, zaif va kamquvvat bo'ladi. Binobarin, hakimlar erkaklarga 23 yoshdan oldin uylanmaslikni va qizlarga 18 yoshdan oldin turmushga chiqmaslikni maslahat beradilar. Aytishlaricha, bu yoshdan oldin uylanishda bir necha zarar bor. Birinchidan, erkakning aql-u zakovati kamol darajasiga yetmagan, maishat ishlari va oila tebratishda ojizlik qiladi. Ikkinchidan, bu yoshda yosh er-u xotinning aql-u irodalari komil bo'lmaganidan aksar shahvoniy hisga berilib, visolning suiste'moliga berilib, umrlarining asosini nobud qiladilar. Uchinchidan, bu yoshda badan a'zolari va urug' moddasi hali yetilmagani uchun farzand ko'rmaydilar. To'rtinchidan, farzand olamga kelsa ham zaif va kamquvvat bo'ladi, uzoq yashamasligi mumkin. Beshinchidan, bu yoshda ayol homilador bo'lib qolsa, yoshligi tufayli kuchsizlanib qoladi, jismi rivojlanishdan to'xtashi mumkin.

Rivojlanish davri yigirma yoshdan o'ltiz yoshgachadir. Bu davrda jinsiy a'zolari batamom kuchga kirib faoliyat ko'rsatadi. Farzand tug'ilishi uchun lozim bo'lgan urug'ning hamma xosiyat va sifatlari paydo bo'ladi. Shuning uchun ham bu davr inson tuxumining ziroati davri, ya'ni uylanish davridir.

Shu davrda er-u xotinning visolga bo'lgan ishtiyoqlari ko'proq bo'ladi. Ha, kimlar bu davrda er-u xotining haftada uch marotaba birga bo'lishni maslahat beradilar. Uch martadan ko'p bo'lsa, uni visol ko'pligi deb man qiladilar. Hakimlarning man etish fikrlari xususida pastda arz qilamiz.

Kamolot davri o'ttiz yoshdan ellik yoshgacha davom etadi. Bu davrda odamning hamma a'zolari va kuchlari kamolga yetadi. Rivojlanish davriga qaraganda kamolot ayomida viqor-u salobat va vazminlik namoyon bo'ladi. Shu davr haqiqatan ham odamning kamolot davri bo'lib, insonning aql-zakovati oldingi tartibsizlikdan xalos bo'ladi. Umrning shu davriga kirgan odamlarga hakimlar haftada ikki marta visolni kifoya deb maslahat beradilar. Nima uchun hakimlar va tabiblar visol ko'pligini man qiladilar? Chunki visol ko'pligi odamning aqlini va sog'lig'ini zaif qiladi, a'zolarining harakatini buzadi, tanasi ko'p kasallarga chalinuvchan bo'lib qoladi. Buning ustiga tanosil a'zolarining qobiliyati ham zaif bo'ladi, ya'ni erkak bora-bora farzandsizlik illatiga giriftor bo'ladi.

Ellik yoshdan boshlab navbat bilan umrning nihoyasi, ya'ni qarilikning birinchi va ikkinchi davri boshlanadi. Bu davrlarda odamning shahvoniy kuchi tadrijan kam bo'ladi va bora-bora barham topadi. Shu davrda ham ko'p visol oldingidek man etiladi. Hayz va uzluksiz qon ketishi vaqtida ham jimo taqiqlanadi. Chunki ba'zi a'zolarida qon qotib qoladi va yomon hidlanadi. Agarda shu vaqtda er xotiniga yaqinlashsa, tanosil kasalligiga duchor bo'lishi mumkin. Zotan Qur'onning muqaddas hukmi ham hakimlar fikriga to'g'ri keladi: «Ey, Muhammad! Sendan hayz hukmin so'raydilar. Aytgin, hayz zarar va ranj keltirar. Bas, hayz vaqtida

xotiningizdan chetlaningiz va hayzdan pok bo'lgunlaricha ularga yaqinlashmangiz»¹. Islom olimlari kasal jinsiy a'zolarni ham hayz bilan tenglashtirib, Qur'onning shu hukmiga kiritganlar. Hakkimlar homiladorlik vaqtida ham jimoni man qilganlar. Bu masalni Xudo xohlasa o'z joyida bayon qilamiz.

MUROSA-YU MADORA

Er-xotin uzoq yillar birga bo'lib shodlik va g'ammi birga baham ko'radilar, hayotiy qiyinchiliklarni birgalikda yengadilar. Ba'zan shunday ham bo'ladiki, bu ikkala hayot sheriklari ikkinchi tomonni bir xato harakati yoki qattiq muomalasi bilan xafa qiladi. Bu holatda agarda qarshi tomon o'ch olish fikriga tushib, o'sha tariqada harakat va muomala qilmoqchi bo'lsa, bu qarshilik haqoratga va janjalga aylanishiga shubha qolmaydi. Oqibat bu ikkala yo'ldosh bir-birlaridan ajralib ketadilar, shu bahona ularning saodat binosi baxtsizlik va norozilik bilan yerga yakson bo'ladi. Bunday hodisa, biz turkistonliklar o'rtasida axloqiy fazilat va islomiy tarbiyadan mahrum bo'lganimiz sababli juda ko'p sodir bo'ladi. Darvoqe, bizning mamlakatimizda odat bo'lgani sababli bu urush va janjallar er-u xotinni ajralishga olib keladi. Lekin bu hol har bir oila ahlini g'amgin etishi va turmushlarini notinch etishiga shubha yo'qdir. Shu tariqa qaysi xonadonda haftada bir necha marta bunday janjal va xafalikka olib keladigan voqealar bo'lsa, saodat va baxt, albatta, bu uyda bo'lmaydi. Er-xotin bir-birini xafa qilib qattiq muomala qilsa, bir tomon o'zini eshitmaganga

¹ Qur'oni karim, Baqara surasi, 222-oyat.

olsin va jahlini ichiga yutsin. Boshqa kuni esa shirin soʻz va halimlik bilan qalligʻiga: «Kecha qilgan harakating nomunosib edi, bunday harakatlarni boshqa qilmagin», — deb tushuntirsin. Ana shu yaxshi muomalani murosa-yu madora deydilar. Islom dini, xususan, erkaklarni murosa-yu madoraga daʼvat qiladi: «Ey ahli islom kishilari! Oʻz xotinlaringiz bilan yaxshi muomala qiling. Agar ularga nisbatan mehringiz boʻlmasa ham (sabr qiling va yaxshi muomalani tark qilmang). Zero, Alloh taolo sizlar yomon koʻrgan narsada koʻp yaxshiliklarni qilib qoʻygan boʻlishi mumkin».

Ibn Umar (r.a) rivoyat qiladilar: «Nabiy alayhis-salom dedilar: «Ayollar haqida vasiyatimni qabul qilinglar va ular bilan murosa qilinglar (chunki ayol erkakning qovurgʻasidan yaratilgan), yaʼni ularning xulqi ham qovurgʻa suyagiga oʻxshab egilgan. Toʻgʻrilamoqchi boʻlsang sinib ketadi. Oʻz holiga qoʻysang, shu egriligida qoladi. Bas, ayollar haqiga qilgan vasiyatimni qabul qilib, ular bilan murosa-yu madora qilinglar». Abu Hurayra (r.a.)dan rivoyat: «Ayollarning xulqi tabiatan yon qovurgʻaga oʻxshab egri boʻladi. Agarda ularning xulqini kuch va zoʻrlilik bilan toʻgʻrilamoqchi boʻlsang sindirasan (yaʼni sendan ajraladi) va shu holatlaridan foydalanmoqchi boʻlsang foyda koʻrasan».

Foyda. «Xudo momo Havoni odamning chap qovurgʻasidan yasagan», — degan soʻz yahudiy xurofotidan kelib chiqqan. Islomning aksar olimlari ham shu beʼmani rivoyatga qoʻl-oyoqlari bilan yopishib olganlar. Har xil kitoblar sahifalarida yozib qoʻyganlar. Baʼzan tafsir arboblari ham Qurʼonning baʼzi oyatlariga shu hikoya orqali sharh berganlar.

¹ Qurʼoni karim, Niso surasi, 19-oyat.

Agarda ularga e'tiroz qilsak, yuqoridagi hadislarni keltiradilar. Birinchi hadisda, ya'ni Abdulloh bin Umar rivoyatida, «ayol yon suyagidan yaratilgan» degan. Ammo ozgina diqqat qilsak ko'ramizki, Abdulloh bin Umar hadisi ularga dalil bo'la olmaydi. Chunki ikkinchi hadis Abu Hurayra hadisi bo'lib, Payg'ambar tilidan aytilgan, ya'ni «ayol qovurg'a suyagiga o'xshaydi» degan. Birinchi hadis ham, payg'ambar so'zlari ham tashbeh va mubolag'adir. Payg'ambarning maqsadlari shulki, ayollar tabiatida noto'g'ri xulq shunday joylashganki, qiyshiq yon qovurg'aga o'xshaydi. Masalan, «Xudo falonchining qalbini toshdan yaratgan», — deb aytganimizdek, bu kabi mubolag'alar, o'xshatishlar hayotimizda ko'p uchraydi.

TALOQ

Ikkita tijoratchi bir-birlariga sherik bo'lib ishga kirsalar, do'st bo'lib g'araz va tamasiz ish tutsalar do'stliklari va shirkatlari boqiy qoladi. Ammo o'rtalarida yomon fe'l g'oliblik qilsa, o'zaro nafratlari ko'payadi va bir-birlaridan ko'ngillari qoladi. Bu holatda ularning yagona bir yo'li — sheriklikdan voz kechishlari bo'ladi.

Yuqorida arz qilgan edikki, er-xotin ham hayotda bir-birlarining sheriklari bo'lib, nikoh ularning ahd-paymonlaridir. Hayot yo'ldoshlari orasida nafrat va ko'ngilsizlik paydo bo'lib, muhabbat va mehr yo'li berkilib qolsa, albatta, ular ajralib ketishdan boshqa choralari qolmaydi. Ana shu bitimga chek qo'yishi shariyatida «taloq» deb ataydilar.

Haqiqatda ham ba'zan er-u xotin o'rtalarida nafrat va bezorilik to'xtamaydigan darajaga yetadi. Bu suratda taloq bo'lmasa, er-u xotinning umri g'am

va qayg'uga sarf bo'lib qoladi. Shuning uchun ham islom dinida taloqni ana shunday kunlardan xalos bo'lish uchun qo'llaydilar. Mamlakatimizda taloq fojiaiy bir holatga tushib, u haqda gapirish ham qiyindir. Masalan, bir kishi bo'lgan va bo'lmagan narsalarni sarf qilib, ming mushkulotlar bilan uylanadi. Hayotda esa bu ikkala sherikning tabiatlari muvofiq kelib, yaxshilik va shodmonlik bilan yashaydilar. Bir necha yil o'tib, ikki-uch farzandning sohibi ham bo'ladilar. Hayot boshidagi qiyinchiliklardan o'tib, er ikki uch tanga qo'lga kiritadi, xotin ham uy ishlarida usta bo'lib qoladi. Yoshlik davrlarini ham vafo yo'lida sarf qiladilar. Xullas, bechora hayot hamrohlariga rohat va tinchlik davri kelib, yoshlik ayyomining sa'y va harakatlari samarasini ko'rmoq kunlar yaqinlashadi. Shu vaqtda jahl ustida mastlik holatda, ba'zan hazil qilib er tilidan shu «taloq» so'zi chiqib ketadi. Tamom! Qilgan-qilmagan ishi bir pul! Xotini va bola-chaqalari yorilgan qalblari ila yosh to'la ko'zlari bilan uydan chiqib ketadilar. Hayotlari kuyib ketadi. Qilgan sa'y-harakatlari nobud bo'ladi. O'zi yolg'iz qolib ketadi, farzandlari yetim qolib, umr yo'ldoshi darbadar yuradi... Er: «Yomon ish qilganim yo'q», — deb o'ylaydi. Dunyoda zarari bo'lgan ishni, odamlar hayotiga vayronalik keltiradigan amalni nozil bo'lgan kitoblar va haq din qabul qilmaydi. Vaholanki, haq din bani Odam saodatining sabablarini to'g'ri va ochiq bayon qilgan dindir. Odamlarni halokat jarligiga soladigan din haq din va baxtsizlikka hidoyat qiladigan kitob samoviy kitob bo'lmaydi!

Xudo haqqi ayting! Shu haqda sizning fikringiz qanday? Siz ham islom dinining haqligi va Qur'oni karim ilohiy kitob ekanligiga imonlaringiz komilmi yoki yo'q? Xudo ko'rsatmasin, imoningiz komil bo'l-

masa, uni kamolga yetkazing va agar ishonsangiz, darrov mening da'vatimni qabul qiling! Ha, islom dini taloqqa ruxsat bergan, lekin zarur bo'lgan holatlarda ijozat bergan. Boshqa holatlarda bu hukmdan foydalanish to'g'ri emas, gunohdir. Xotinning niyati yaxshi bo'lsa-yu, nodonlik va tajribasizlik yoki qaysarligi bilan uy ishlarida, bola tarbiyasida, eriga bo'lgan munosabatlarida bir xatoga yo'l qo'ysa, unga afv ko'zi bilan qarash, marhamat ko'rsatib, mu-rosa qilib yashash lozim va zarurdir. Bu so'zlarni men yuqorida aytib o'tgan edim. Ammo xotin o'z niyatlaridan qaytsa — eriga adovat va xusumat ko'rsatsa (yomonlik va dushmanlik qilsa), bilib va ko'rib turib erining hayotini buzsa, ul holda er munosib ravishda xotiniga nasihat qilib, to'g'ri yo'lga da'vat etishi lozimdir. Ayollarning ko'ngillari yumshoq va ehtirosli bo'ladi. Ko'pincha ma'qul so'zlar va do'stona o'gitlardan ayollar ta'sirlanib yomon ishlardan va amallardan qaytadilar. Agarda va'z va nasihat foyda bermasa, unda er ikki-uch kecha undan uzoqlashib o'rnini alohida qilsin, ya'ni u bilan yotmasin. Bu harakat ham ayollarning tabiatlariga ta'sir etish uchun yaxshi vositadir. Bu vosita ham foyda bermasa, u vaqtda xotinni urishi ham joyizdir, faqat hech joyini ko'kartirmasdan, qattiq ozor bermasdan jazo bersin.

Payg'ambar (s.a.v.)dan hadisdirki: «Agarda xotinlaringiz shar'iy va savob ishlarda sizlarga bo'y-sunmasalar, ularni majruh qilmasdan va ko'kartirmasdan, qattiq ozor bermasdan uringlar» («Tafsiri Tabariy»dan). Bu bilan ham bo'lmasa, shariat hakimi ikki tomondan bir vakil tayinlaydi. Ular kelib ahvolni tekshiradilar va islohi uchun harakat qiladilar. Vaziyat o'zgarmasa, taloqqa ijozat bor, zarar qilmaydi. «Ul xotinlaringizki, sizlarni haqir

deb biladilar, sizlarga adovatleri bor, xiyonat va itoatsizlik qiladilar va ularning bu harakatlarini bilganingizda va'z va nasihat qilib Xudoni eslariga solinglar va bu nomunosib ishlardan man qilinglar. Agarda shunga ham bo'ysunmasalar, o'rinlaringizni alohida qiling. Bu bilan ham bo'lmasa, ularni (ko'p ozor bermaslik sharti bilan) uringlar. Shundan keyin ular bema'ni harakatlardan qaytsalar, boshqa bahona qidirmasdan haddingizdan oshmanglar, ya'ni so'zlaringizni qabul qilsalar ulardan uzoqlashmanglar, urmanglar. Erkak bo'lganingizdan mag'rur bo'lib, asossiz gumonlarga borib, ayollarga zulm va jaf qilmanglar. Alloh hamma mavjudotlardan oliy va buyukdir, sizlardan ularning o'chini oladi. Ey mo'minlar, agarda er-xotinning ishlarini mushkul holatga tushganini ko'rsangiz, er va xotin tomonidan bittadan ishbilarmon vakilni tayin qilib, er-xotin ishlarini tekshirish uchun yuboringlar. Agarda bu ikki vakil chin qalbdan er-xotin ishlarini isloh qilmoqchi bo'lsalar, Xudo ularga madad beradi. Alloh bilguvchi va xabardor zotdir. Ammo bu vakillarning boshlarida fitna va buzg'unchilik bo'lsa jazolarini ko'radilar»¹.

Foyda. Shu oyatni yozib tarjima va izohi bilan mashg'ul bo'lib o'tirganimda bir do'stim muloqot uchun keldi. Men shu mavzuda suhbat qurmoqni orziqib kutar edim. Shu masalani uning huzurida bayon qilib, oyatni o'qib berdim. U kulib aytdi: «Ey Abdurauuf, xotinlarni urish va haqoratlash biz buxoroliklarning umumiy odatlarimizdir. Lekin bugungacha bu yaramas harakatimiz shariatga muvofiq ekanini bilmasdik. Shukurkim bugun sen bu ish mumkin ekanligini tushuntirding. Inshoolloh,

¹ *Qur'oni karim*, Niso surasi, 34 – 35-oyatlar. Fitrat sharhida kelgan.

bundan keyin xotinlarimizni ko'proq va yaxshiroq uramiz». Dedim: «Azizim! Masalani to'g'ri tushuntira olmadim shekilli! Islom dini ayollarni urishni man qiladi, balki erkaklarga xotinlaringizga marhamat va murosar-yu madora qilib, hurmat qilinglar, deb amr qilgan. Yuqorida men bu masalani bayon qilgan edim.

Lekin senga bayon qilgan bu masala alohidadir. Faraz qilaylikki, bir yomon xislatli va badaxloq ayol bor. Bechora er xotinining unga adovati borligini bilib, uning halovatini buzayotganini tushuntiradi. Xotin quloq solmaydi. Ikki-uch kun xotinidan uzoqlashadi. Xotin shundan ham xulosa chiqara olmaydi. Shunda siz ham bilasizki, erning xotiniga taloq berishdan boshqa iloji qolmaydi. Biroq islom dini taloqni man qilmoqchi bo'lib, erga: «Taloq berishga shoshilmagin», — deb amr qiladi. Xotinning a'zolarini mayib qilmay va lat bermay uni ozgina urgin, zora yomon ishdan tavba qilsa va munosabati o'zgarsa. Mening izohimdan bildingki, Qur'on hukmi maslahat yuzasidan bo'lib, ahli islom oilalari uchun, xususan, musulmon ayollariga buyuk marhamatdir». Men bu shaxsiy suhbatni shu uchun yozdimki, boshqalar ham mening bayonotimni shu do'stinga o'xshab tushunib, xotinlarini urish uchun bahona qilib olmasinlar.

Endi asl maqsadimga qaytaman. Shunday qilib, islom dini er-xotinga har xil bahona bilan ajramasliklari uchun shunday choralarni ko'rsatadi. Shu chora-tadbirlar foyda bermagandagina taloqqa ruxsat beradi. Biroq bu amr taloqqa e'tibor nazari bilan qarab, ajrashgan er-xotin ko'ngillariga taskin beradi. «Agarda er-xotin tinchlik va rozilik bilan ajrashsalar, Alloh keng marhamati va karami bilan ularni bir-biridan behojat qiladi»¹. Ammo zaruratsiz,

balki nafs havosining taqozosi bilan taloq berilsa, albatta, gunoh va haromdir, albatta, gunohkor jazosini oladi.

Ibn Umar (r.a.)dan rivoyat: «Nabiy (s.a.v.) deganlarki: «Alloh oldida eng yomon halol bu taloqdir». Sahoba Muharrib (r.a.)dan hadis: «Nabiy (s.a.v.) dedilar: «Alloh o'z oldida taloqdan ham yomon bo'lgan narsani halol qilmagan». Sahoba Suhbon (r.a.) rivoyat qiladilar: «Nabiy (s.a.v.) aytganlarki: «Qaysi xotin bezarurat va ehtiyojsiz eridan taloq talab qilsa, jannat va Alloh rahmati unga tegmaydi». Ibn Hurayra (r.a.) hadis keltiradi: «Nabiy alayhissalom dedilar: «Hech bir mo'min o'z xotinidan nafrat qilishi to'g'ri emas, zero xotining ba'zi odat va atvori uning nazarida yomon ko'rinsa ham, ba'zi odatlaridan rozi bo'ladi. Bas, uning yomonliklarini yaxshiliklariga baxshida etsin».

Er-xotin munosabatlarini batafsil yozsam, so'z cho'zilib ketadi. Bu yerda faqat lozim bo'lgan narsalarnigina yozdim. Bundan ortiqchasini bu risola ko'tarmaydi. Shu kitob haqida o'ylab yurganimda, yozish uchun maxsus reja tuzgan edim. Uylanishdan oldingi masalalardan boshlab lozim narsalarni tartib bilan yozmoqchi edim. Kitobning boshidan shu tartib bilan tahrir qilib keldim. Kitob boblarining nomi ham shunga munosib. Lekin taloq masalasi rejamga to'g'ri kelmadi, tanlagan ixtiyorimga halal berdi. Aslida o'ylamasdan aytilgan so'z faqat hayotning nizomini emas, balki mening ish tartibim va kitobim rejasini buzgani ham ajablanarli hol emas. Chunki taloq natijasi vayronalikdir. Hech bir oilaga bu amri mash'um tushmasligini Xudodan tilaymiz. Har bir er-u xotinga Alloh kerakli darajada aql-u insof ato etsin, toki shular umrlarini yaxshilik, mu-

---

¹ Qur'oni karim, Niso surasi, 130-oyat.

habbat va murosas bilan rohatda o'tkazsinlar. Men kitobim asosiga shu umidli orzularni qo'yganim va taloqni bo'lmag'ur narsa deb suhbatimni murosas-yu madoradan boshlaganman.

Oldin arz qilgan bayonotimdan ma'lum bo'ldiki, er-xotin munosabatlarining bir odobi murosas ekan. Bu ikkala hayot yo'ldoshlari va hamrohlari muhabbat va murosas bilan yashab, xotin homilador bo'lganicha ro'zg'orlarini yaxshilik va shodonlik bilan kechiradilar. Xotin homilador bo'lgandan keyin er-xotinning mushkulotlari yana og'irroq bo'ladi. Chunki homiladan oldingi er-xotinning bir-birlari oldidagi vazifalari tirikchiliklarining ta'mini va qalblarining taskinidan iborat edi, xolos. Ammo shu daqiqadan boshlab ular ota va ona bo'ladilar. Ularning zimmalariga bola hayotini ta'min etish burchi tushadi. Ularning birlik va ittifoqlarining daraxti hosil berdi. Endi ular hayotning natija va mushkulotlarini birga ko'radilar. Shu borada ular qancha shukr qilsalar ham kamdir. Lekin quruq shukr qilishning ilm va hikmat oldida e'tibori bo'lmaydi. Olamga kelgan go'dak hayot sharbatidan endi bahramand bo'laturib, yo'ldan qaytmasligini otanonalar ta'min qilishlari lozim. Biz ham endi otanonaning vazifalari haqida bahs qilamiz.

HOMILADORLIK DAVRI

Shu risolaning boshida arz qilgan edimki, taraqqiy qilgan madaniy millatlar doimo e'tibor va shuhratlarining rivojini o'ylab, bu uchun aholi sonining ko'payishini asosiy sabab deb biladilar. Qaysi qavmning soni yildan yilga kamayaversa, bora-bora dunyoda nom-nishoni qolmasligiga shubha yo'qdir. Shunday ekan, qaysi qavm yo'q bo'lishni xohlamas,

aholi sonining ko'payishi uchun harakat qilishi va bu muddao hosil bo'lishi uchun avval ona qornidagi bolani saqlashga, go'daklarning esa turli kasalliklarga chalinishiga yo'l qo'ymasligi lozim. Zotan, islom dini nazarida nikohning birinchi maqsadi ham odam naslining ko'payishidadir. Binobarin, musulmonlar hamma kuch-quvvatlarini avlodlarining himoyasiga qaratishlari kerak. Chunki hech bir otana farzandini bilaturib nobud bo'lishini xohlamaydi. Ona qornida bola paydo bo'lgandan so'ng uning hayot-mamoti ota-onaga bog'liq. Shuning uchun ham ular bolaning nobud bo'lishiga olib keladigan ishlarni qilmasliklari shart. Masalan, homiladorlikning ikkinchi oyidan to'rtinchi oyigacha ko'p onalar bola tushiradilar. Buning sabablari qo'rquv, kamquvvatlik, og'ir ishlarni bajarish, birga bo'lish va ko'p qayg'urish bo'ladi. Shu og'iroyoqlik vaqtida ayollarni xonada yolg'iz qoldirish, og'ir ishlarni buyurish, umuman, to'g'ri emas. Homilador bo'lgan xotinlarni yolg'iz qoldiradigan yoki og'ir ishlarni buyurib, ularga yordam bermaydigan erkaklar o'z farzandlarining joniga qasd qilgan bo'ladilar. Homiladorlikning ikkinchi oyidan boshlab er xotiniga yaqinlanmasligi lozim. Bu masalada hayvonlar bizlardan yaxshiroq. Ularning ehtiyotliklari bizlardan ko'proq. Ular homiladorlik vaqtida o'z juftlariga yaqinlashmaydilar. Lekin biz odamlar, shahvatparastlik darajasida hayvonlardan o'tib ketamiz. Sabrsizligimiz shu darajaga yetganki, homiladorlik vaqtida ham xotinlarimizga tinchlik yo'q. Yarim soatlik be'mani lazzatimiz uchun aziz farzandimizni ham ayamaymiz. Ikki oylikdan to'rt oyigacha jimo vaqtida bola tushirish xavfi ko'p bo'ladi, to'rt oydan keyin bu xatar kamroq bo'lsa ham yo'qolmaydi. To'rtinchi oydan bola ancha katta bo'-

ladi. Visol vaqtida bola mayib bo'lishi mumkin. Bas, ikkinchi oyligidan xotinga yaqinlashmaslikni maslahat beramiz. Agarda erkaklar shahvatlari tufayli bu qoidaga rioya qilmasdan o'z farzandlarini nobud qilmoqchi bo'lsalar ham xotinlari bunga yo'l bermasliklari lozim.

Homilador ayollar shu vaqtda juda nozik bo'ladilar. Har xil bahonalar bilan xafalanib g'amgin bo'ladilar. Bu qayg'urish haddan ziyod bo'lsa, bola tushirishga sabab bo'ladi. Shuning uchun ham homiladorlik vaqtida erkaklar o'z xotinlarini ayabardoqlab, ra'ylariga qarashlari lozim, hech bir baho-na bilan ularni xafa qilishlari mumkin emas. Kamquvvatlik ham bola yo'qotishga sabab bo'ladi. Buning oldini olish uchun onalar ko'proq bahavo joylarda bo'lib, tez hazm bo'ladigan kuchli, masalan, sut, parranda go'shti, tuxum iste'mol qilishlari zarur. Palov, quruq non kabi badhazm ovqatlardan parhez qilishlari lozim. Kasal bo'lgan holda o'tkir do'xtirlarga murojaat qilib, o'zlarini davo qilishlari zarur. Bola tug'ilish vaqti ota-ona uchun ajoyib va mas'uliyatli vaqtdir. Shu holat ularga otalik va onalik lazzatini beradi. Ota-ona hayotlarining mevasidan bahramand bo'lish ishtiyoqida intizor turadilar. Ana shu vaqtda yosh ota-onalarga bir oz maslahat berishni o'zimning burchim deb bilaman.

Arz qilamanki, bola tug'ilishi vaqti ota-ona umidvorliklarining oxirgi daqiqalari bo'lib, ulardan hushyorlik va ehtiyotlik talab qilinadi. Toki intizorlikning oxirgi daqiqalari qayg'uning birinchi domiga aylanmasin. Albatta, har bir ota-ona bu qora kunlardan qo'rqadi va bu xususda ba'zi chora-tadbirlarni ham ko'radi. Biroq bu ehtiyojliklar va tadbirlar ilm-u hikmatdan uzoq bo'lganida foyda bermaydi. Shuning uchun ham olamga kelgan ak-

sar go'daklar tez nobud bo'ladilar. Mamlakatimizda ota-onalar bolalarining sog'lig'ini himoya qilish uchun quyidagi ishlarni qiladilar.

Birinchidan, bola tug'ilish oldidan xotinlarni biron mozor ziyoratiga yuborib, kushoyish tilaydilar. Mozorlardan hojat tilash, yordam so'rash haromdir.

Ikkinchidan, bolani biron mozorga nazr qiladilar. Buning ham foydasi yo'q, chunki nazr ham to'g'ri emas.

Abu Hurayra (r.a.)dan hadis: «Nabiy (s.a.v.) aytganlarki: «Nazr qilmanglar. Nazringiz sizlarni ilohiy qonunlarning birontasidan beniyoz va xalos qilmaydi».

Uchinchidan, falon va pismadon duoxondan duo olib ezib, iste'mol qiladilar.

Ota-onaning farzandlari haqida qiladigan tadbirlari shulardan iborat. Mening vazifam xalqqa xizmat qilishdir. Shuning uchun ba'zi ilmiy va tibbiy tadbirlarni bayon qilishni shart deb bildim.

Shuni bilish kerakki, bola tug'ilishining vaqti og'ir va xatarli soat sanaladi. Ko'p holatlarda hayotining samarasini ko'rmoq uchun ochilgan volidaning intizorlik ko'zi oldida bola nobud bo'ladi. Ota esa umidvorlikning oxirgi soatlarida ham farzandi, ham rafiqasidan mahrum bo'lishi mumkin. Bola olamga kelish soatlarida er boshini mahalla kampirlarining johilona mashvaratlari bilan band etmasdan, shaharning eng johillaridan bo'lgan doylariga ishonmasdan, tezlik bilan o'tkir do'xtirlarning birontasini doyalik uchun da'vat etsin. Shahar doyalari dedim-u, bir hodisa xotiramga keldi. Kecha menga iltifoti bo'lgan shahrimiz a'yonlarining uyida mehmon edim. Suhbat chog'ida ul muhtaram zot bir voqeani bayon qildi. Agarda biz buxoroliklarning

ibrat oluvchi ko'zlarimiz bo'lsa, bu hikoyatdan, albatta, biror foyda olamiz. Xudovandi karim shu yaqinlarda ul zoti muhtaramga bir farzand ato qilgan ekan. Bu shaxs uyida bo'lmaganida xotinini dard tutibdi. Ikki-uch ayol jam bo'lib, o'zaro maslahatlashib falon «momodoya»ni olib kelibdilar. O'sha nodon kampir homilaning vaziyatini yengillatish o'rniga ancha noma'qul ishlarni qilib, 20 tanga va ham bir liboslik bo'zni olib ketibdi. Eri qaytib kelib, xotinining ahvolini ko'rib, do'xtir olib kelibdi. Do'xtir bemorni tekshirib shunday debdi: «Qaysi bir nodon aralashib bolaning joylashishini o'zgartiribdi. Yo'ldoshi bo'yniga o'ralib, bola o'libdi. Onasining hayoti ham xatarda». Do'xtir dori berib ketibdi. Dori iste'molidan so'ng jonsiz bola olamga kelibdi, lekin... onasi esa bemor. Ana shunday qilib, nodon ayollar mahalla kampirlari orqali farzandlarini o'ldiradilar.

Biz maqsadimizga qaytsak. Do'xtir nazorati ostida ona o'z yukidan ozod bo'lgandan so'ng sog' va salomat bola dunyoga qadam qo'yadi. Do'xtir farmoyishi bilan ona bolani cho'miltirib, yo'rgak qilib, jon-u dili bilan uning tarbiyasiga mashg'ul bo'ladi.

Ikkinchi qism

FARZAND TARBIYASI

Bola otasining pushti kamaridan ona rahmiga o'tmaguncha, er-xotin bir-birlariga faqat hayot sheriklari bo'ladilar. Shu muddatda ularning ishlari bir-birlarining og'irligini yengillashtirishdan iborat bo'lib, boshqa vazifalari bo'lmaydi. Biroq bola ona rahmidan joy olgan zahoti, er-xotin bolani nobud bo'lishiga olib keladigan har qanday xatti-harakatlardan voz kechishlari lozim. Bu vazifa uncha mushkul emas. Oiladagi eng og'ir vazifa bola tug'ilgandan keyingi farzand tarbiyasidir. Farzand tarbiyasi aslida ikki kalimadan iborat. Shuning uchun ham nazaringizda juda mayda muammodek ko'rinadi. Lekin dono odamlar biladilarki, bani Odamning siyosiy, diniy, ijtimoiy inqiloblarining asosi ana shu ikki so'z — «bola tarbiyasi»dan iborat birikmaga bog'liq. Bu xalqning harakat qilishi, davlatmand bo'lishi, baxtli bo'lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo'lishi, zaif bo'lib xorlikka tushishi, faqirlik jomasini kiyib, baxtsizlik yukini tortib e'tibordan qolishi, o'z-galarga tobe, qul va asir bo'lishi, bolalikdan o'z ota-onalaridan olgan tarbiyalariga bog'liq. Bir hakim aytgan ekan: «Bani Odam bolalarining tarbiyasini menga qoldirsalar, odamlarning ahvolini butunlay o'zgartirib yuborar edim».

Jahon xalqlarining ahvolini bugun mulohaza qilsangiz, shu hakimning so'zlari tasdiqlanadi. Hozirda 40 million ingliz, 400 million hindiy va afrikaliklar ustidan hokimdir. Chin hukumati 400 million

aholisi bilan 40 million yaponning hiyla va nayrangi o'yinchog'iga aylangan. 60 million olmonlar ikkita zaif davlat (Avstriya va Turkiya)ni yonlariga olib, aholisi 750 millionga teng keladigan yetti davlat bilan urush qilyapti. Kishining nazarida ajib va g'a-royib ko'rinadigan bu voqealar tarbiya ta'siridan-dir, zero bolalarning tarbiyasi bu farzandni jismo-nan, fikran va axloqan tarbiya qilib, kamolga yetishtirish demakdir. Ya'ni ularni urinish va tiri-shish sahrosiga, ya'ni hayot-mamot maydoniga kuchli badan, sog'lom fikr va yaxshi axloq bilan qurollantirib yuborish demakdir. Ma'lumki, inglizlar hind va misrliklardan, yaponlar Chin xalqidan jis-monan, fikran va axloqan ancha komildirlar. Ular-ning bu kamolotlari tarbiya natijasidir.

Endi kelinglar, ko'raylik-chi, biz musulmonlar, xususan, turkistonliklar o'z farzandlarimizga tarbiya beryapmizmi yoki yo'qmi? Savolning oxiridagi so'z bunga javob bo'la oladi, ya'ni «yo'q!» Men buni shunday isbot qilaman. Biz turkistonliklar bolala-rimizdan ko'ra mollarimizga yaxshiroq qaraymiz. Eshak va qo'ylarimizni farzandlarimizdan ham ko'proq yaxshi ko'ramiz, deb aytmayapman. Yo'q-yo'q, bolalarimiz jonimizdan ham aziz. Ular nazari-mizda hammadan suyukli va aziz. Lekin baxtimizga qarshi shuni e'tirof qilish lozimki, shuncha muhab-bat va mehrga qaramasdan, eshak va qo'ylarimiz-dan kamroq tarbiyalaymiz! Mening bu so'zlarimdan hayron bo'lmang, sabr qiling, da'voimni isbotlay-man. Falon narsani tarbiyalash, ya'ni uni asta-sekin kamolga yetishtirishdir. Nazarimizda qo'yning ka-moli uning semizligi va sog'lomligidadir. Eshakning kamoli uning kuchi, oyoqlarining baquvvatligi va yaxshi yurishidadir. Faraz qiling, qo'zi yoki xo'tik sotib olib uyga keltirasiz. Diqqat bilan ularga qarab,

bir muddatdan keyin qo'yni semirtirib, eshakni ba-quvvat va yo'rg'a qilasiz, ya'ni ularni tarbiyalab, kamolga yetishtirasiz. Ammo aziz farzandlaringizga shunday diqqat bilan tarbiya bermaysiz. Bahona qilasizki, bolangiz ham kamolga yetishgan. E'tiroz qilishingiz mumkinki, biz mollarimizni boqishga qancha harakat qilsak, farzandimiz tarbiyasiga ular-dan yuz barobar ko'proq harakat qilamiz deb.

Bu da'voingiz ma'lum bo'lsa-da, ammo to'g'ri emas. Dalil shulkim, kimning uyida moli bo'lsa, tek-shirsa ko'radiki, yil davomida uning mollaridan bit-tasi ham kasal bo'lmagan, ammo farzandi hech bo'l-masa, uch marta xastalikka chalingan. Bas, ma'lum bo'ladiki, u kishi molining kasal bo'lmasligiga ko'p-roq e'tibor berar ekan. So'zingiz to'g'ri bo'lsa ham mening da'voimga hech zarari yo'q, chunki bola-ning sog'lig'iga e'tibor berish ham farzand tarbiyasi bilan shug'ullanishni bildirmaydi. Haqiqatan agar odam qo'y va eshakka o'xshab kamol topishi sog'liq, bilaklarining kuchligigi bilan chegaralanib qolgan-da edi, biz ham farzand sog'lig'i uchun bo'lgan harakatni, farzand tarbiyasi deb atardik. Tan-u to'shli va sog'lom bolani kamolga yetishgan deb qabul qilardik.

Odamning kamoli faqat sog'liq va kuchdan ibo-rat bo'lmay, balki jismonan, aqlan va axloqan yuk-salishdan iborat. Odamning jismi, aqli va axloqi turli kasallik va nuqsonlardan uzoq bo'lishi lozim. Odam ham o'z manfaatini o'ylab, ham yaqinlarini baxtiyor qilishga qodir bo'lib o'sishi lozim. Zotan, bu mantiqiy olishuvlarga nima hojat bor? Agarda ko'zingizni xurofot va manmanlik pardasi to'smagan bo'lsa, Buxoro va Buxoro ahliga nazar tashlang! Hamma narsa kundek ravshandir. O'rningizdan tu-ring-da, hikmat kamarini belingizga bog'lab, aql

va hikmat mezoni bilan jismoniy, fikriy va axloqiy ahvollarigizni tekshiring. Aksar bunga hafsalamiz yetmaydi. Shunday bo'lsa menga hamrohlik qilsangiz, men shu xususda ham sizga yordam beraman.

Bismilloh! Uydan chiqib katta yo'l bilan Devon-begi hovuzining labiga borib, boshqa yo'l bilan uyga qaytib keldik. Bu sayohatimiz bir soat davom etdi. Ana shu sayohatimiz davomida diqqat qilgan bo'lsangiz, yo'l-yo'lakay o'ttiz-qirqta sil kasal, yigirma-o'ttizta tepakal, o'n-o'n bitta ko'r, soqov, shuncha oqsoq, kamida to'rt-besh shol va pesni uchratdik. Qolganlar, sizningcha sog'-salomat edilar, ya'ni har qanday xastalikdan ozod edilar. Lekin mening nazarimda, ular ham har xil kasalliklarga chalingan edilar. Ranglari o'chgan, qomatlari egik. Tanalari notavon, ikki yuz qadam yo'lni oh-voh bilan bosardilar. Uzoqqa bormaylik, ikkalamiz ham bir soatlik sayohatimiz chog'ida ancha charchadik. Hozir a'zoi badanlarimiz og'rimoqda. Xullas, xalqimizning sog'lig'i shu darajada.

Endi ularning fikriy ahvollarini tadqiq etaylik. Buxoro aholisi turli toifa va guruhlardan iborat. Ba'zilar mulla, ba'zilar sipohi. Bir guruh tijoratchi, bir toifa kosiblar va to'da dehqonlardan iborat. Ana shu guruhlarning fikriy ahvolini birma-bir tadqiq qilishimizga to'g'ri keladi. Boshida bu toifalar orasida mullalarning fikriy tarbiyalari yaxshidek ko'rinadi, ya'ni ularning aqliy qobiliyatlari boshqalarnikidan o'tkirroq va fikrlari boshqalarnikidan sog'lomroqdir. Vaholanki, ularning har biri yigirma-o'ttiz yil umrlarini madrasalarda tahsil bilan o'tkazadilar, lekin o'qiganlarini sizlarga tushuntirib bera olmaydilar. Mabodo biror narsani tushuntirmoqchi bo'lsalar ham arabcha so'zlardan nutqlarini shunday to'ldirib tashlaydilarki, omma bu nutqni tu-

shunmaydi. Ularning so'zlarini rad etsangiz, darrov tahqir va haqoratga o'tadilar, johil va kofirlikda ayblaydilar. Bu janoblarning ishlari muddaolarini isbotlashdan nariga o'tmaydi, vaholanki, umrlarining yarmi mantiq ilmini o'rganishda o'tadi.

Ma'lumki, da'voni isbotlash uchun aql va mantiqdan boshqa vosita yo'q. Ularning qo'llaridan kelganda edi, o'z muddaolarini aql va mantiq yordamida tushuntirib berardilar. Lekin bu ish qo'llaridan kelmaydi, ya'ni ular aqlli tarbiya qila olmaydilar. Aql va mantiq o'rniga esa johillikda ayblab, tahqir va so'kishni ishga soladilar. Bu jamoaning kazo-kazolari dunyoviy va maishiy ishlardan hech xabarleri yo'qdir. Ular bu jaholatni fazilat deb biladilar.

Avom toifasining xoh tijoratchi bo'lsin, xoh sipohi, yo kosib, dehqon bo'lsin o'z kasb-korlari haqida maslamlari haqida bir fikr va ma'lumotlari yo'q. Qilayotgan ishlaridan maqsad nimaligini bilmaydilar. Qaysi vosita va usullar foyda keltirishini tushunmaydilar. Aksarlari hali ham Yaponiya imperatorini Buxoro amirining amakivachchasi deb biladilar. Mavqeini yo'qotgan Chin davlatini jahongir bir davlat deb biladilar. O'tmish va hozirni solishtirib, xarob bo'lgan bo'lsa, sababini izlab topib, bartaraf qilish, obod va rivoj topgan bo'lsa, negizini yana rivojlantirish birontasining qo'lidan kelmaydi, miyalariga bunday fikrning o'zi kelmaydi.

Rus va farang (Ovro'pa) mamlakatida har bir sipoh o'z amal va mansabiga muvofiq ilm sohibidir va foydasini ham biladi. O'zining martaba va darajasini ilmining natijasi va iqtidoridan deb biladi. Shu ham aniqki, agar o'z mulki va davlatiga xiyonat etsa, mansabi va unvonidan mahrum bo'ladi. Sababi u o'z mansabi va martabasini ilmning bara-

kati va iqtidori tufayli qo'lga kiritgandir. Shunday qilib, rivojlangan mamlakatlarning sipohlari shu ishonch va shu fikr bilan ish ko'rib, xolisona amal qilib taraqqiy topadilar va o'zlari xohlagan vaqtda vazifalarini tark etadilar.

Ammo bizning sipohilarimiz-chi? Ular biron narsani bilmaydilar, o'z mansab va martabalariga ishonch va e'tiborlari yo'q. Zotan, hukumatimizning mansab va unvonlarida bir muayyan shart (va tartib) ham yo'qdir. Bu jamoa qaysi mansabga ko'tarilsalar va qaysi mansabdan tushsalar ilm-u iqtidorlarining bunga daxli yo'q, balki hammasini tasodifan, omaddan va taqdirdan deb biladilar. Binobarin, ularning aksari bir-ikki duoxon-u jodugarlar bilan hamkorlik qilib, ularga sig'inib yuradilar. Ulardan eng kattalari va kazo-kazolari ham mansab umidida bir dasta chirkin, pashsha bosgan ezib ichki qo'g'ozni ichadilar. Qaysilarining uylariga kirsangiz, ustun va ayvonlarida duolar osilganini ko'rasiz.

Mubolag'asiz aytamanki, Buxoro hukumatining yarim mablag'i shunday be'mani ishlarga sarf bo'ladi. Mansabni amirdan oladilar, vazirdan mehribonlik ko'radilar. Nonlarini rais beradi, pullarini esa duoxonga beradilar, bu ishlarining ma'nosiz va befoydaligi haqida umuman, o'ylab ham ko'rmaydilar.

Tijoratchilarimiz va kosiblarimiz qaysi bir ishga qo'l urmasinlar, uning foydasi va zararlari haqida fikr qilmaydilar. Natijada raqobat maydonida ajnabiy savdogar va hunarmandlardan mag'lub bo'ladilar. Tijoratchilikning eng buyuk martabalaridan, to eng past do'kondorlik darajasigacha olib tadqiq qilsangiz, ko'rasizki, bir armani, bir yahudiy yoki ovro'palik va o'rus savdogari bizdan yaxshiroq ishlab, ko'proq foyda oladi. Bitta yahudiy savdogar

qancha turkistonlik savdogarlarning ko'zini boylab qo'yadi yoki bir armani duradgori qancha buxorolik duradgorni qoyil qilib qo'yadi. Nimaga shunday? Chunki ular bilag'on; muhokama, mulohaza va tafakkur qiladiganlardir. Bular esa na biladilar, na muhokama qiladilar va na o'ylashga qodirlar. Hamma ishni falak gardishiga, taqdir taqozosiga havola etib, chordana qurib o'tira beradilar. Har bir ishni tole va falak gardishidan deb bilish zaiflik va nodonlikdan bo'ladi. Chunki odamzot manfaatga chanqoqdir. Inson har bir foydali ishni o'zi bajar-moqchi bo'ladi, boshqaga ishonib topshira olmaydi. Ammo biron ishdan xabar topsa, uni boshqaga topshirib, u bergan foydani (kam yoki ko'p) olib shukur qiladi. Shunday qilib, har bir ishni falakka havola etish zaiflik va ish bilmaslik sababidan bo'ladi. Alhosil, ana shu ojizlik va ish bilmasligimizdan aksar ishlar ham qo'limizdan ketdi.

Endi mamlakatimizda milliy sanoat va tijoratdan asar qolmasligi aniqdir. Lekin tijoratchi va kosiblarimiz haligacha halokat keltiruvchi bu xatarni ko'rmayaptilar. Ba'zilar bu ahvolni ko'rsalar ham bu xatarni yo'qotish uchun biror-bir chora qilmaydilar. Agar birov chora topmoqchi bo'lsa ham harakatlari bir kunga yetadi, xolos. Buning hammasi aqlsizlik, fikriy tarbiyasizlikning oqibatidir. Bu xalqning axloqiy ahvollarini men bu yerda yozmayman, chunki qalam va qog'ozdan uyalaman.

Endi ayting-chi, shu kabi jismoniy, aqliy va axloqiy nuqsonlarimiz bilan qanday xayollardamiz? Nimani orzu qilamiz?

Bu dunyo kurash maydonidir. Bu maydonning quroli sog'lom jism-u tan, aql va axloqdir. Lekin ana shu qurol-aslahamiz sinib, zang bosib, chirib ketgan. Shunday qurollar bilan bu dunyoda bizga

na saodat va na rohat bor. Balki... Ha, bizga ana shu quruq hayotga ham yo'l bermaydilar. Agar saodat, izzat, osoyishtalik, rohat, sharaf, nomus va e'tibor kerak bo'lsa, tezroq avlod tarbiyasi usullarini bilib olib, bolalarimizni shu usul va qoidalar asosida tarbiya etishimiz lozim.

Bu yerda bir eski e'tiroz bor. Uni odamlarimiz xotiralaridan hech ham chiqarmoqchi emaslar. Qayerda bir isloh etuvchi odamni ko'rsalar, shu e'tirozlarini bayon qiladigan. «Sizlarning bunday usul va tarbiyalaringiz o'tmish zamonida yo'q edi», — deb aytadilar. Ular ota-bobolarimizdan dalil keltiradilar. Ajib! Ularning qadim zamonlari qaysi davr va ota-onalari qaysi ajdod ekan. Agar ularning qadim zamonidan murod islom taraqqiy topgan davr, ota-bobolardan maqsad o'sha zamondagi musulmonlar bo'lsa, javoh beramizki, ularga behuda tuhmat qilmang. Hech qachon ular sizlarga o'xshamaganlar. Ular o'z farzandlariga zamona talablaridan ham ko'ra ko'proq tarbiya berardilar. Bugungi kunda ularning mingdan bir hissa tarbiyasi ham sizlarda yo'q. O'sha zamondagi musulmonlarning o'rtalarida minglab ijodkor, yuzlab alloma va mutafakkir, guruh-guruh ahli san'at, jamoa-jamoa mulkdorlar yetishib chiqqanlar. Har bir muallif yuztadan ortiq kitob yozganki, bugun ularning soyalari ham bizning o'rtamizda topilmaydi.

Hozirgi holatingizga nazar tashlang-u, ozgina ularning holatini mulohaza qiling. Ular bilan o'zlaringizni solishtirmang! Tarbiyangiz darajasini ularniki bilan tenglashtirmang! Bunday tenglashtirishdan uyaling! Ular urinib va intilib fidokorlik kamoli bilan saodatimiz asbobini hozir qilib ketganlar. Biz esa qobiliyatsizligimizdan ulardan qolgan

merosni zoye qildik, qaroqchilarga topshirdik. Qaysi yuz bilan o'zimizni ularga tenglashtiramiz? Ammo «qadim zamon» deganda biz yuz yil oldin o'tgan ota-bobolarni nazarda tutgan bo'lsak javob bera-mizki, ha, yuz yil, balki ikki yuz yil oldin ota-bo-bolarimiz o'z farzandlarini shu tariqa tarbiyat qilar-dilar. O'sha tarbiyaning natijasi siz bilan biz bo'la-mizki, jismonan, aqlan va axloqan kamchilik daryosida g'arq bo'lganimiz va yuqorida sharhlab berganimizdek hech qachon saodatga loyiq va hayotga mustahiq emasmiz.

Ularning tarbiyalari yaxshi bo'lganda edi, bizlar bunday ojizlik va tobelik maqomiga tushmasdik. Ha, bugungi kundagi tarbiya usullarimiz yuz yil oldingi tarbiyadan farqi yo'q. Lekin bunday tarbiya usuli bizni hayot mushkulotiga hozir qilib qurol-lantira olmaydi, bizga madad va osoyishtalik sa-o-datini ta'minlay olmaydi. Chunki hozirgacha amalga oshmagan bugungi holatimizni «saodat va osoyish-talik davri» deganlar aqliy va axloqiy tarbiyadan mahrum qolganlardir.

Saodat va baxtsizlik, ranj va rohatni bir-biridan farq qilish, biriga erishib ikkinchisidan qochish qo'l-laridan kelmaydi. Shunday beaqlilik va axloqsizlik darajasiga tushganlarga gapirish, ularning e'tiroziga ahamiyat berish behuda azob tortish demakdir. Agarda otalarimiz farzandlarini zamona talablariga muvofiq tarbiya qilganlarida edi, bugun shunday qiyin ahvolga tushmas edik. Bu ahvolga tushgan ekanmiz, uning sababi o'sha tarbiyadadir, ya'ni ota-onamizdan olgan tarbiyamiz yoki tarbiyasizligimiz-dir. Shunday ekan choramiz nimada?

Bu savolning javobi ma'lumdir. Modimiki, dunyo kurash maydoni ekan, modomiki, millatimiz boshqa millatlar bilan birga hayotining himoyasi va saoda-

tiga erishish uchun kurashar ekan, bu maydonda g'alabaga erishgan va zafar topgan millatlarga ahamiyat berishimiz lozim ekan. Qanday qurol bilan ular g'olib bo'lib, saodatga erishgan bo'lsalar, biz ham harakat qilib va intilib, o'z farzandlarimizni shunday qurollar bilan qurollantirib, maydonga tushirimiz kerak. Bundan boshqa chora yo'qdir va bo'lmaydi ham.

Men yuqorida arz qildimki, ovro'paliklar o'z farzandlarini yaxshi tarbiya qilganlar va shunday shavkat va darajaga yetganlar. Yana shuni ham aytardimki, farzandni jisman, aqlan va axloqan kamolga yetishtirib hayot maydoniga kuchli, aqlli va yaxshi axloq bilan chiqarish zarur. Shuni e'tiborga olib olimlar tarbiyani uch qismdan iborat deb biladilar. Bular: badan tarbiyasi, aqliy tarbiya va axloqiy tarbiya. Lekin bu uch qismni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Ular bir-birlariga shunday bog'liq va yaqinki, biriga zarar tegsa, boshqalarida ham nuqson paydo bo'ladi. Biriga foyda tegsa, boshqalari ham undan bahramand bo'ladilar. Masalan, birovning badani bemorlik natijasida zaif bo'lsa, aksaran fikri ham zaif bo'ladi, har ishda chuqur andishaga bora olmaydi, biror chora qilmoqchi bo'lsa ham darrov ko'ngli soviydi. Axloqan ham o'zgarib o'z fazilatlarini yo'qotadi, tez ranjiydigan murosasiz va ayb qidiruvchi bo'ladi. Fikri zaif bo'lgan odam o'z ishlari ustida o'ylamaydi, zarar va foydasini andisha nazaridan o'tkaza olmaydi, hissiyotga asir va shahvoniy lazzatga tobe bo'lib, jismi zaif va axloqi vayron bo'ladi. Axloqi buzuvchi bo'lgan odam badaniga va fikriga zarar keltiradigan ishlarga qo'l uradi. Bino-barin, uning jismi va fikri ham tezda ishdan chiqadi. Kimki o'z avlodining tarbiyasi ustida o'ylayotgan bo'lsa, farzandlarining jismi, aqli va axloqini bir

darajada tarbiyalaydi. Intizom va tartibga rioya qiladi.

Tarbiyaning har bir qismi tug'ilishdan yetti yoshgacha avval ota-ona zimmasiga tushadi. Sakkiz yoshdan yigirma yoshgacha maktab va madrasa zimmasiga, keyin umrining oxirigacha odamning o'z boshiga tushadi.

Endi biz tarbiyaning shu uch xili ustida imkon qadar suhbat qilamiz.

BADAN TARBIYASI

Bolaning badan tarbiyasi yetti yoshgacha ota-onaning vazifasi sanaladi. Yuqorida aytganimizdek, bunday tarbiyaning ma'nosi go'dakning jismini har xil odatlardan saqlab, asta-sekin kamolotga yetishtirish demakdir. Bola sog'lig'ining qanchalik nozik ekanini bilgan mamlakatlarda yangi tug'ilgan bolaning sog'lig'ini saqlash uchun ilm va tibbiy qoidalarni amalda qo'llaydilar. Shunday mamlakatlarning odamlari bolaning yuvintirilishi, yo'rgaklanishi, yeyish-ichishi va uxlashiga katta e'tibor beradilar. Lekin bizning bu narsalardan hech xabarimiz yo'q. Hatto, bu qoidalarni bajarish uchun bizda imkoniyat ham topilmaydi, chunki uning asboblari bizda yo'q. Shundan kelib chiqib, men bu yerda sog'liqni saqlash qoidalari haqida muxtasar ma'lumot beraman.

Bola olamga kelgan zahotiyoyq kindigi kesiladi. Undan keyin bola toza tog'orada qaynatilgan issiq suvda mayin sovun bilan yuviladi. Birinchi cho'miltirish muddati bir-ikki hafta bo'ladi. Keyin asta-sekin vaqt ko'paytirib boriladi. Bola cho'milib bo'lgach, juda ham mayin, patli toza sochiq bilan badanini artadilar. Sochiqning pokizaligiga va tog'oraning tozaligiga juda katta ahamiyat berish kerak,

chunki har qanday marazning onasi o'sha chirik va kir sanaladi. Qaynamagan suv ham toza emas. Uning tarkibida har xil kasalliklarning tuxumi mavjud. Binobarin, qaynagan suvdan foydalanish lozim. Qaynatilgandan so'ng iliq holatida ishlatish yaxshi. Sovuq suv bolani kasal qiladi, terisini quritadi. Bolaning badani hamisha issiq va quruq bo'lishi shart.

Ma'lumki, suv issiqlikda va shamolda bug'lanadi. Tabiiyki, bug'lanish jarayonida atrofini salqin qiladi. Cho'miltirgandan so'ng bolaning badani ho'l bo'lsa, namlik qolsa shamol tekkanda bolaga sovuq tegadi va tumov bo'lishi aniq. Bolaning artib badanini qurutgandan keyin uni yo'rgaklaydilar. Lekin bolani qattiq bog'lamaydilar, qo'llarini yo'rgak ichida qoldirish ham to'g'ri emas, balki bolani sustroq bog'lash lozim, toki badani tabiiy harakatdan qolmasin. Ma'lumki, nafas olish jarayonida odamning ko'kragi ko'tarilib tushadi. Agar shu harakatni man etsak, nafas olishi qiyin bo'ladi. Shuning uchun bolani yo'rgakda qattiq bog'lasak, bolaning nafas olib chiqarishi qiyin bo'ladi, ko'kragi siqiladi.

Boshqa tomonda, yangi olamga kelgan bola niholga o'xshaydi. Qattiq bog'lashda biron a'zosi ozor topib, mayib bo'lishi mumkin. Yo'rgakni qattiq bog'lash go'dakning qornini siqadi va hazm a'zolariga o'z vazifalarini bajarish uchun xalal beradi. Binobarin, bechora go'dak emgan sutini hazm qila olmay, ichketar kasalligiga muhtalo bo'lishi mumkin. Ich ketish, xususan, bolalar uchun xatarlidir. Bugungi kunda tib ilmi isbotlaganki, odam hayotining asosini qon va qon harakati tashkil qiladi. Agarda qon harakati katta va kichik tomirlar orqali yetarli darajada bo'lmasa, yashash uchun xavflidir. Go'dakni qattiq bog'lash, ana shu qon harakatini

qiyinlashtiradi. Shu sababdan bola ba'zi kasalliklarga chalinadi.

Dunyoga endi qadam qo'ygan begunoh go'dakning qo'l-oyog'ini bog'lash va shu bilan azob berish insofsizlikdir. Tabiiyki, ushbu parvarishga go'dak toqat qila olmaydi. Nochor kuchi boricha yig'laydi. Bizning nodon va be'mani ayollarimiz esa bolaning azobidan bexabar duoxon va folbin oldiga yuguradilar. Duoxon ham holatni Xudodan tilab tumtaroq qilib: «Um us-sibyon» go'dakka ta'sir qilgan, — deb aytadi. «Um us-sibyon» go'dakka ta'sir qilganmish. Dunyoda bunday maxluq yo'q...

«Um us-sibyon» arabcha so'z bo'lib, ma'nosi «bolalar onasi (parisi)» demakdir. Boshqa tarafdin qarasa, duoxonning so'zi to'g'ri, chunki bolaning yig'lashi onasining qo'lidandir. Lekin bu yig'lashning iloji duo va jodu emas. Balki yo'rgakni qattiq bog'lamasdan go'dak qo'llarini ochib qo'yish lozim. Beshiklari ham zindondan qolishmaydi. Beshikda bolaning qo'l-oyog'ini shunday bog'laymizki, bechora go'dak qimirlay olmaydi. So'ngra ustini qalin govrapo'shlar bilan yopamiz.

Xulosa: jigarporamizni harakat, yorug'lik va havodan, ya'ni inson hayoti uchun zarur bo'lgan uchta asosiy narsadan mahrum qilamiz. Harakat badanga rohat beradi, hazm a'zolariga kuch bag'ishlaydi. Harakatsiz odamlar ko'p o'tirib ishlaydigan shaxslar zaif bo'lib, hazm a'zolari ham yaxshi ishlamaydi. Ular kamqon bo'ladilar.

Yer atrofini bir qavat havo qatlami o'rab olgan. Hamma hayvonot va o'simlik ana shu qatlam ichida yashaydi. Havoning bir qismi muvallid ul-humuz (kislород)dan iborat. U odam va aksar hayvonot uchun eng zarur bo'lgan narsadir. Qaysi havoda shu kislород bo'lmasa, u yerda yashab bo'lmaydi.

Nafas olganimizda biz havoni ichimizga tortamiz. O'pka kislorodni sarflaydi-da o'rninga karbon gazini chiqaradiki, u zararli bir gazdir. Nafas chiqarishimiz bilan shu gaz tashqariga chiqib havoda aralashib ketadi. Faraz qilingki, siz bir xonada o'tiribsiz. Uning eshiklari va hamma teshiklarini berkitdilar. Boshida yaxshi nafas olasiz. Lekin yuqorida aytganimizdek, kisloroddan nafas olib karbon gazi chiqargandan so'ng xonada zaharli gaz ko'payib, bir muddatdan keyin uy havosi og'irlashib, boshingiz og'riydi. Yana ko'proq qolib ketsangiz, albatta, bemor bo'lasiz. Shuni ham e'tiborga olmasangiz, zaharli havo sizni halokatga keltiradi. Ziyo, ya'ni yorug'lik, quyosh nuri ham har bir jonzotga zarurdir. Yorug' joylarda yashayotgan odamlarning rang-ro'yi toza, kuch-quvvatlari joyida bo'ladi. Qorong'i joylarda o'tirgan odamlar kuchsiz va ranglari siniqqan. Ular keyinchalik xafaqon xastaligiga chalinib nobud bo'ladilar.

Shu muqaddamadan ma'lum bo'ldiki, odamga harakat, havo va ziyo, yorug'lik kerak ekan. Ular bo'lmasa, inson nobud bo'lar ekan. Yangi tug'ilgan bola esa kattalardan ming marotaba nozikdir va har xil kasalliklarga chalinishi osondir.

Ularning qo'l-oyoqlarini bog'lash, beshiklari ustini qalin govrapo'shlar bilan yopish, ya'ni ularni harakat, havo va nurdan mahrum etish, albatta, zarar.

Beshik ustini ochib qo'yish ham yaxshimas, chunki chivin va pashsha go'dakka tinchlik bermaydi. Binobarin, onalarimiz bola ustini to'r yoki harir bilan yopishishlari lozim. Agarda bolaga qorong'i yoki issiqlik zarur bo'lsa, beshikni emas, uyni qorong'i qilish va isitish lozim. Ba'zi nodon onalar bolalarini beshikka mahkam bog'lab, qalin govrapo'shlar bilan yopib qo'yadilar. Begunoh go'dakning tili yo'q, faryod chekib onasini bu ishdan qaytara

olmaydi. Uxlay olmaydi, isib ketib terlaydi, badani qichiydi. Majbur — yig'laydi. Ona janoblari ham uyqudan qoladilar. Xayollariga kelgan yagona bir choralari ko'knor bo'ladi. Hech mulohaza va andisha qilmay himmatlari yetgancha yangi tug'ilgan bolaga ko'knor beradilar.

Axir, insof qiling! Ko'knor zahar-ku! Katta odamniyam yiqitadi! Go'dak onasi qo'lidan zahar ichib, qanday tirik qolishi mumkin? Go'daklarga ko'p zarar yetkazadigan kasalliklardan biri chechakdir. Bu yuqumli kasallik bashariyat boshiga tushgan eng og'ir balolardan hisoblanadi. Kasalni yo o'ldiradi, yo ko'r qiladi, yo yuz-chehrasini o'zgartiradi.

Bu esa, xususan, qizlar uchun katta baxtsizlikdir. Bir joyda paydo bo'lsa, son-sanogsiz go'daklarni yo'q qiladi. Chechakka chalingan bola bilan qirq kungacha davolovchidan bo'lak hech kim mulogotda bo'lmasligi kerak. Lekin hakimlar bu marazga qarshi yaxshi chora topganlar. Buning chorasi emlashdir. Emlash usulini islomning buyuk tabibi Abu Bakr Roziy (hijriy 321-yili vafot qilgan)¹ kashf qilib bashariyatga hadya etgan. Abu Bakr Roziyning emlash usuli quyidagicha: chechakka chalingan bolaning chechak suvidan, agar ahvoli juda og'ir bo'lmasa, olib sog'lom bolaning terisi ostiga yuboradilar.

Emlangan bola kasal bo'lsa ham uni yengil, zararsiz o'tkazadi. Lekin bu usul ham havf-u xartardan butunlay xoli emas, bu bola ham halok bo'lishi mumkin.

Milodiy 1797-yili Janner² degan ingliz do'xtiri yangi usulni kashf qildi. Sigirlarning yelini atrofida

¹ *Abu Bakr Roziy*. Sharqning buyuk tabibi va faylasufi.

² *Janner*. 1796-yili E. Janner chechakka qarshi sigirning virusidan foydalangan.

husnbuzarga o'xshab donachalar chiqadi. Uni «sigir chechaklari» deydilar. Sigir sog'adigan odamlarga sog'ish vaqtida o'tib, qo'llariga shunday donachalar chiqadi: Masalaning mohiyati shundaki, qo'llariga sigirdan donachalari o'tgan shaxs boshqa chechakka chalinmaydi. Janner bunga ahamiyat berib, tajribadan o'tkazib, «kimning terisiga sigir chechagining suvidan emlasa, u odam chechakka muhtalo bo'lmaydi», — deb e'lon qildi.

Bu usul tezlik bilan har tomonga mashhur bo'lib ketdi va ma'qul tushdi. Bu usulning hech qanday zarari yo'q. O'z jigarporalari sog'lig'ini o'ylayotganlar hech istihola qilmasdan bolaning birinchi yilidayoq chechakka qarshi emlashlari lozim. Shu bilan ular ko'z qorachiqclarini o'limdan, ko'r bo'lishdan, hech bo'lmasa cho'tirlikdan xalos qilgan bo'lalilar. Shuni ham aytish zarurki, emlash bir marta emas, balki besh yil davomida bir martadan bo'lishi kerak.

Har bir jonzot yashashi uchun kundalik oziq-ovqatga muhtoj. Yangi tug'ilgan bola uchun eng yaxshi ovqat sutdir.

Go'dak birinchi kunlari faqat sutni hazm qiladi, xolos. Ba'zi nodon kampirlarimiz birinchi kundanoq qand, yog', arpabodiyon va yana qandaydir narsalarni aralashtirib, chirkin barmoqlari bilan bolaga yalatadilar.

Shu sababdan go'dakning me'dasi ishdan chiqib, ichketar kasalligiga chalinadi. Jigarporam kasal bo'lmasin degan ota-onalar, bunday noshoyista ishlardan hazar qilishlari lozim va go'daklariga sutdan boshqa narsa bermasliklari kerak.

Bolaga uch xil sut beriladi: ona suti, doya suti, sigir suti. Tabiat taqozosi bilan bo'lgan har bir ishdan, ya'ni ilohiy iroda bilan bo'lgan yumushdan

yaxshisi yo'q. Modomiki, ilohiy hikmat ila ona ko'kragida sut paydo bo'lar ekan, bola uchun ona sutidan yaxshiroq taom bo'lmaydi.

Ona sutining tarkibi va sifati go'dak mijoziga muvofiqdir. Shuning uchun ona sutini emayotgan bola tez va yaxshi o'sadi. Ona suti faqat bolaga emas, balki onaning o'ziga ham foydalidir. Emizish jarayonida ona ko'p kasalliklardan xalos bo'ladi. Emizishdan oldin ona ko'kragini qaynagan suv bilan yuvib, keyin bolaga berishi lozim. Bolaga bir tartib va nizom bilan sut beriladi, aks holda, bolaning me'dasi ishdan chiqadi.

Birinci oydan to'rtinchi oygacha kunduzi sakkiz marta, kechasi ikki marta sut emizish kerak. Bir kecha-kunduzda o'n marta sut emizish yaxshi. Ko'p yeyish kattalarning ham me'dasini buzadi-ku, mijozlari nozik bo'lgan go'daklar haqida gapirmasa ham bo'ladi.

Bola me'yoridan ortiq yeb kasal bo'lmasligi uchun ovqatlanish vaqti va ovqat miqdorini belgilash zarurligi, onalar uchun ovqatlanish me'yori va miqdorini bilish uchun men quyidagi jadvalni tuzdim:

Bir sutkada beradigan hajmi	Necha marta	Qanchadan	Sut berish davri
5 qoshiq	10 marta	yarim qoshiq	birinchi kun
15 qoshiq	10 marta	1,5 qoshiq	ikkinchi kun
40 qoshiq	10 marta	4 qoshiq	uchinchi kun
55 qoshiq	10 marta	5,5 qoshiq	to'rtinchi va beshinchi kun
60 qoshiq	10 marta	6 qoshiq	oltinchi kundan ikkinchi oygacha

Davomi

70 qoshiq	10 marta	7 qoshiq	ikkinchi oydan to'rtinchi oygacha
80 qoshiq	8 marta	10 qoshiq	to'rtinchi oydan 5,6- oygacha
90 qoshiq	6 marta	15 qoshiq	yettinchi oydan o'ninchi oygacha

Jadvalda sho'rva ichadigan, katta yog'och qoshiq emas, temir qoshiqning hajmi nazarda tutiladi.

Sutni ko'krakdan sog'ib qoshiq bilan o'lchash ham to'g'rimas, balki taxminan olsa bo'ladi. Emizgandan so'ng ham ona ko'kragini qaynagan suv bilan yuvish lozim. Bolaning lablarini ham yumshoq va pokiza sochiq bilan artish kerak.

Yuqorida aytganimizdek, yosh go'dak uchun ona sutidan yaxshi va muvofiq ovqat yo'q. Lekin ona biror yuqumli kasalga chalingan bo'lsagina bu hukm noto'g'ridir.

Bolaning onasi emizikli vaqtida kasal bo'lib qolsa, darrov o'tkir do'xtirlarga ko'rsatish lozim. Bu ishda, umuman, sustlikka yo'l qo'yish mumkin emas. Qaysi ona shu mavridan kasal bo'lsa-yu, tabib huzuriga bormasa, o'zini ham, farzandini ham xatarga qo'yadi. Lekin do'xtirga borib, uning maslahatini olib kasali sut orqali bolasiga o'tishini bilsa, darrov farzandi uchun doya topishi zarur bo'ladi.

Bolani doyaga berish ikki tartibda bo'ladi: yo doyani uyga chaqiradilar, yoki bolani doyaning uyiga yuboradilar. Imkon bo'lsa bolani boshqa joyga yubormasdan doyani uyga olib kelish yaxshiroqdir. Bolalariga doya olayotgan ota-ona uning quyidagi sifatlariga ahamiyat berishlari maqsadga muvofiq bo'ladi.

Birinchidan, doyaning yoshi o'ttizdan oshmasligi lozim, chunki o'ttizdan o'tgan ayolning suti kam bo'lishi va bolaga yetmasligi, natijada ota-ona ham qiyin ahvolda qolishlari mumkin.

Ikkinchidan, doya hech qanday yuqumli kasalliklarga giriftor bo'lmagan bo'lishi kerak. Buni bilish uchun doyani do'xtirlarga ko'rsatish lozim.

Uchinchidan, doya endi birinchi farzand ko'rgan ayol bo'lmasin, chunki bunday onalar sut emizish va tarbiya ishlarida ancha tajribasiz va ko'p narsadan bexabar bo'ladilar.

Binobarin, bolani nodonlik bilan tarbiya qilib, go'dakka zarar yetkazishlari mumkin. To'rtinchidan, doya yaxshi xulq va axloq egasi bo'lishi lozim. Badaxloq va noinsof doylar ba'zan bola tarbiyasiga va o'sishiga salbiy ta'sir qiladilar. Ammo doyani uyga olib kelishning iloji bo'lmasa, bolani doya uyiga yuboradilar.

Bu holatda yuqorida bayon etgan doya sifatlarining oxirgisiga maxsus ahamiyat berish lozim. Agarda shu shartlar bilan doya topilmasa, u holatda bolani hayvon suti bilan o'stiradilar. Lekin birorta hayvonning suti ona sutiga o'xshamaydi. Shunga qaramasdan olimlar ona sutiga yaqinroq keladigan ba'zi hayvonlar suti bayon qilganlar. Ona sutiga yaqini avval eshak suti, keyin sigir, keyin echki va qo'yning suti turar ekan. Bulardan eng yaxshisi eshak suti bo'lsa ham juda kamyob va qimmatdir. Shu uchun ham sigir sutini bolaga munosib deb qabul qilganlar. Men ham shu risolada boshqa sutlardan qat'i nazar sigir suti haqida so'zlayman.

Boshqa hayvonlarga ko'ra sigir ko'proq o'pka kasalligi, ya'ni sil kasalligiga muhtalo bo'ladi. Xususan, shahar ichida tor va qorong'i molxonalarda boqilayotgan mollar aksar silga chalinadi. Shunday

sigirlarning sutini ichish odam uchun xavflidir. Bu xatarlardan xalos bo'lish uchun sutni qaynatish lozim. Sutni bir toza idishga solib o'n daqiqa qaynatiladi. Keyin bir toza shishaga solib qo'yadilar. Emizish vaqtida emizgichni qaynagan suvda yuvib go'dakka beradilar. Bola to'ygandan keyin qolgan sutni to'kib tashlab, emizgichni qaynatilgan suv bilan yana yuvib qo'yiladi.

Sigirning suti ona sutiga qaraganda kamshakar va hazm bo'lishi qiyindir. Shuning uchun ozgina qand solib bolaga berish lozim, toki ona sutidek lazzeatli bo'lib go'dak og'ziga yoqsın. Go'dak me'dasida sut yaxshi hazm bo'lishi uchun unga kam-kam suv qo'shish kerak. Hakimlar sutga suv qo'shish me'yorini belgilaganlar. Agarda yana bolaning me'dasiga sut og'irlik qilsa, suv miqdorini ko'paytirish kerak. Sutga qo'shiladigan suv qaynatilgan bo'lishi lozim. Qaynamagan suvni ichganda suvdagi mikrobo dam ichiga tushib, rivojlanib, odamni turli kasalliklarga giriftor etadi. Xususan, go'daklar har xil xastalikka darrov chalinishlari mumkin. Qaynamagan suvdan ehtiyot etish lozim.

Tabiblar go'dakni emizishdan qachon chiqarish masalasida bir qarorga kelmaganlar. Ba'zilar sakkiz oyliyida, ba'zilari o'n oylikda, ba'zilari o'n sakkiz oyliyida emizishdan ajratishni munosib ko'radilar. Haqiqatan, bolani emizishdan ajratish haqida bir muayyan vaqt bo'lmaydi va bu bolaning sog'lig'iga qarab cho'zilishi yoki to'xtashi mumkin. Bolani emizishdan ajratgandan so'ng bolaga hazm qilinishi og'ir bo'lgan narsalar berilmaydi. Balki sigir suti va tuxumning sarig'i, shunga o'xshash yengil taomlar beradilar. Toki me'dasi buzilib bola qiynalmasin. Bola ikki yoshga to'lmaguncha, shu qoidaga rioya etish maqsadga muvofiqdir. Bola yig'lasa, darrov

qo'liga, bir burda non yoki holva berish ham to'g'ri emas.

Bolaning me'dasi kasal bo'lishi mumkin. Bola uchun harakat va toza havoda bo'lish foydalidir. Buni yuqorida ham aytdik. Bolalarni toza va havosi yaxshi joylarda olib yurish lozimdir. Lekin yozda chaqaloq o'n besh kunlik bo'lmaguncha, qishda esa ellik kunlik bo'lmaguncha uydan chiqarmaslik zarur. Yangi tug'ilgan bola havodan tez ta'sirlanadi. Tozalik ham odamning eng muhim vazifalaridandir.

Temir yo'li qurilmaguncha odamlar dunyoning ko'p ishlaridan bexabar edilar. O'z mamlakatlaridan bo'lak boshqa shahar va millatni ko'rmagandilar. Hatto, ba'zilar dunyo faqat ularning yurtlaridan iborat deb o'ylardilar. Xudoga shukur, jaholat va nodonlik davri o'tdi. Yo'llar yaqinlashdi. Endi oramizdan odamlar har tomonga borib kelyaptilar. Ular ozoda shahar, ko'cha, uylarni, odamlarni ko'rib bunday shaharlarda kasalliklar ham kam ekanligini bilmoqdalar. Aksincha, qaysi shahar iflos va aholisining tabiati yaramas bo'lsa, u yerda kasallik ko'proqdir. Turkistonimizda, xususan, yoz paytlarida kasalliklar avj oladi. Buning sababi ifloslikdir.

Kimki salomat yashashni xohlasa, o'zini va ahli oilasini doim toza tutmog'i zarur. Musulmonlar uchun poklik diniy amrlardan sanaladi. Shu bobda ko'p oyat va hadislar mavjud. Bu masalani biz «Rahbari najot»¹ nomli kitobimizda mufassal yozganmiz. Aziz o'quvchilarga ikkinchi marta aziyat bermasdan aytamizki, ifloslik va befarosatlik kishini turli kasalliklarga giriftor qiladi va yosh bolalarga ko'proq ta'sir qiladi. O'sha begunoh navnihollarni,

---

¹ «Rahbari najot» («Najot yo'li»). Fitratning bu asari Buxoroda hijriy 1332-yili sha'bon oyi, milodiy 1914-yili iyun oyida nashr etilgan.

hayotimiz mevalarini, chirik, ifloslik va beparvolikdan muhofaza qilish bizning burchimizdir.

Bolaning badanini, yo'rgak va kiyimlarini siydik va axlatlari bilan iflos qilgan bo'lsa, sovun bilan yuvib tozalashimiz lozim. Ba'zi onalar, farzandlari kiyimiga siydik bo'lsa yuvmay, qayta quritib yana kiydiradilar. Siydik va axlat zahardir. Shuning uchun ham zaharni bola badaniga kiydirish, albatta, zararlidir. Bunday holatlarda ham kiyimni, ham bolani yuvib tozalash zarurdir. Yo'rgak, qo'lbog', bolaning kiyimlari doim pok bo'lib, umuman, chirk va ifloslik tushmasligi kerak. Ba'zi odamlar kiyimning pokizaligi va tozalagi uchun qimmatiga bog'liq deb o'ylaydilar. Shuning uchun ular farzandlariga qimmatbaho kiyim kiydirib qo'yadilar. Buning natijasida bolalar bora-bora o'zbilarmon, molparast va mag'rur bo'lib o'sadilar. Pokizalikdan maqsad bu emas. Go'dak libosi qanday matodan bo'lmasin, toza va pok bo'lsa bo'ladi.

Ma'lumki, inson nafas olish bilan tirik. Odam jami a'zolari bilan nafas oladi. Bunday nafas olishni tabiblar va hakimlarimiz biladilar. Inson terisida zarrachadek teshiklar mavjud. Bu teshiklarni «masomat» deydi. Odam ana shu terisining teshiklaridan ham nafas oladi. Agarda bu teshiklar chirikdan yopilib qolsa, o'sha joy odamning nafasi qaytganiga o'xshab nafas ololmaydi va halok bo'ladi. Lekin bunday havo yo'llarining siqilishi va o'lishi doimiy bo'lmay, balki vaqtincha bo'ladi. Yegan va ichgan narsalarimizning hammasi badanimizda turmaydi, balki bir qismi qon va go'shtga aylanib, bir qismi zaharli va zararli bo'lganidan chiqib ketadi. Chiqarish yo'llari ham yopilib qolsa, odam halok bo'ladi. Bizning tabiatimiz zararli narsalarni siydik va chiqarish yo'llari bilan daf qiladi deb o'ylamang.

Bu chiqindilarning bir qismi o'sha terimizning teshiklaridan ter orqali chiqib ketadi. Shuning uchun chang-u g'ubor badanimizga yopishib qotib qolsa, terimiz nafas ololmay qoladi. Zaharli narsa bo'lgan ter ham badandan chiqmaydi. Bu holat odamni tez ishdan chiqarib halok qiladi. Xususan, juda nozik bo'lgan bola nobud bo'ladi. Bu baloni daf etish chorasi badanni yuvmoqlikdan iborat. Onalar o'z bolalarini tez-tez cho'miltirishlari, bola badanini iflos qoldirmasliklari lozim.

Mamlakatimizda chaqaloqning boshidan juda qo'rqadilar. Bunday qo'rquvda ma'no va asos ham yo'q. Yangi tug'ilgan bolaning boshiga bodom yog'ini surtib keyin tozalab yuvish foydali, moy bolaning boshidagi qazg'oq va chirikni yo'q qiladi. Faqat bolani to'qlik paytida cho'miltirmaydilar. Ovqatlanishdan bir-ikki soat keyin cho'miltirish yaxshiroq. Cho'milib bo'lgach, bolani shamollamasligiga va tumov bo'lmasligiga harakat qilish lozim.

Yuqorida arz qilgan edimki, tarbiya uch xil bo'ladi deb: badan tarbiyasi, aqliy tarbiya va axloqiy tarbiya. Bolaning tug'ilgan vaqtdan to emizishdan chiqqunicha badan tarbiyasining davri bo'ladi. Bu davrda aqliy va axloqiy tarbiya birinchi darajali emas. Ammo emizish davri tamom bo'lgandan so'ng har qanday tarbiyaning davri boshlanadi. Ota-ona emizishdan chiqqan davrdan boshlab ham badan, ham aql, ham axloq tarbiyasi bilan mashg'ul bo'ladilar. Bu qismda bolaning tug'ilishidan sutdan ajratishgacha bo'lgan davrda lozim bo'lgan qoidalarni baqadri hol yozdik. Endi emizish davridan chiqqandan keyingi davr haqida suhbat qilamiz.

Emizish davridan keyin bola sakkiz yoshga kiringunga qadar uning tarbiyasi ota-onaning vazifa-

lari hisoblanadi. Shu davrda ota-ona ahamiyat beradigan jihatlar bu — ovqatlanish, uxlash, poklik, harakat, muhokama va axloq sanaladi.

Ovqatlanish. Yuqorida aytganimizdek, bola sutdan ajragach, unga tez hazm bo'ladigan ovqat bera-miz. Ikki yoshga to'lmaguncha unga go'sht ber-maymiz.

Aytishingiz mumkin:

— Ajabo! Shuncha ehtiyot va ta'kidlashning boi-si nima?

— Go'dakni har xil kasallikdan muhofaza etish.

— Agar biz sening nasihatlaringga quloq solsak, bolalarimiz kasalliklardan xalos bo'ladilarmi yoki yo'q?

— Ham ha, ham yo'q.

Bu savolning javobi ham ijobiy, ham salbiydir. Ya'ni shuncha ehtiyotkorlikdan so'ng bolangiz ka-salliklardan bir darajada xalos bo'ladi, lekin bosh-ga bir ishlar tufayli kasallikka duch keladi.

— Juda yaxshi, farzandimizni kasal qiladigan ishlar nima ekan? — deb so'rarsiz.

— Eng asosiy sabablardan biri, sizlarga aytsam, bu ovqatdir.

— Ajabo, hozir aytdingki, ovqat odamning tirik qolishi uchun lozim, endi kasallikning sababi dey-san. Sening qaysi so'zlaringni qabul qilaylik?

— Mening aytganlarimga diqqat bilan quloq soling. Aql-u hikmatga nimaiki muvofiq bo'lma-sa, uni qo'yib, foydali tomonni qabul qiling. Haqi-qatda ham ovqat odam uchun zarur, ovqat yemaslik o'limga olib keladi. Lekin ovqatlanishda tarbiya va maxsus intizom bo'lmasa, buning oqi-bati yomon bo'ladi. Zotan hamma narsada shun-day. Koinotda faqat zarari bo'lgan narsa yo'q. Nimada bir foyda bo'lsa-yu, bilmasdan uni iste'-

mol qilsangiz, albatta, zarar ko'rasiz. Ovqat ham shu tarzdaqi narsalardan bo'ladi. Ovqatlanish zarur, foydasi ko'pdir. Yaxshi iste'mol qilish sharti bilan bo'lsa hech zarari bo'lmaydi. Ovqatlanishning yaxshi tartibi qanday?

Bolangizni ovqatlantirishda ikki jihatni esingizdan chiqarmang. Avval intizom va ikkinchi kifoya. Xudovandi karim odam jismini bir ulkan fabrikaga o'xshatib yaratgan, har bir ish uchun qancha mashina va g'ildiraklarni yasagan.

Masalan, bahsimizning mavzusi bo'lgan ovqatlanishni olamiz. Bolangiz bir luqmani idishdan olib og'ziga solishi bilan, birinchidan, tishlari xizmatni boshlab luqmani maydalab tashlaydi. Luqmani chaynash jarayonida og'izdagi bezlarining biridan suv chiqib, luqmaga aralashadi va kimyo qoidalariga binoan uni hazm bo'lishiga yordam beradi. Bu dorini luob yoki tupuk deysizlar. Til bu luqmani yig'ib olib oshqozonga yuboradi. Oshqozonda ham uning devorlaridan boshqacha suv chiqib aralashadi. Bu suvni tibbiy tilda oshqozon ishqori deydi-lar. Bu suv taomni kimyo qoidasiga binoan batamom o'zgartiradi. Keyin oshqozondan taom ichaklarga o'tadi. Badanga kerak bo'lmagan bir qism taom chiqish yo'llari bilan badandan chiqib ketadi. Badanga zarur bo'lgan bir qism taom qonga o'tadi. Nafas yo'llari bilan kirgan havoga aralashib haroratni tashkil qiladi. Toza bo'lib ingichka tomirlar bilan go'shtlar tarkibiga o'tadi va go'shtga aylanadi. Shu tafsilot sizlarga ovqatning foydasi haqida ma'lumot berdi, ya'ni ovqat ko'p o'zgarish va hazm bo'lishi natijasida qonga aralashib yashashga lozim bo'lgan energiyani hosil qiladi va ham go'shtga aylanadi. Taomning maydalanishiga tish, til, so'lak bezlari, so'lak, balg'am, oshqozon, me'da va ichak

ishtirok etib, xizmat qilar ekan. Shularning hammasi hazm asboblari deb aytiladi.

Tartib va intizomsiz ovqat yeyish, bir ovqat hazm bo'lmay ketidan boshqa ovqatni iste'mol qilish hazm asboblarning harakat tartibini buzadi. Bir ovqat hazm bo'lmasdan bu asboblarning ustiga ketma-ket vazifalar tushadi. Shu sababdan hazm asboblari intizom va tinchlik yuzini ko'rmay, bora-bora charchab qoladilar va vazifa hamda xizmatlarini hal qilolmay ojiz qoladilar. Binobarin, farzandingiz asta-sekin ovqatlanishdan qoladi, taomni hazm qilolmay ishtahasiz bo'ladi. Ko'ngli hech narsa tusamaydi. Zo'r-lab ovqat bersangiz hazm qilolmaydi. Borib-borib kam yeyishdan badanidagi yog'ni sarflaydi-da, kuch-quvvati kamayib kasal bo'ladi. Bunday xastalikning oldini olish uchun ovqatlanishdagi intizom va tartib lozimdir.

Bolangiz iste'mol qiladigan bir sutkalik ovqatni to'rtga bo'linglar: bir qismini ertalab unga bering, ya'ni quyosh chiqqandan so'ng jigarporangizga bir burda non bilan sut yoki choy bering. Ikki bo'lagini kunduz kuni bering. Kunduzgi ovqat kechki ovqatdan kuchli bo'lishi lozim, ya'ni yog'li kabob, palov yoki boshqa taniqli taom bo'lishi yaxshi. Tunda ham yengilgina ovqat berish mumkin. Imkon bo'lsa suyuq ovqat, meva, non bilan choy kifoya qiladi. Shu yerda shuni ham aytayki, jigarporangiz kam yeyishga ham, ko'p yeyishga ham odat qilmasin. Hamma ovqatning kam yoki haddan ko'p bo'lishiga yo'l bermang, bunga diqqat qiling, ovqat kifoya qiladigan darajada bo'lsin. Ovro'pa tabiblari bir xil xulosaga kelganlar: kam yeyish odamni kuchsiz qilsa, ko'p yeyish kishini zaif va tanbal qiladi. Bolaning taom vaqtida, taomdan keyin suv ichishga mayli ko'p bo'ladi. Bola qancha suv ichsa be-

ring, lekin unga zarar yetkazmaslikni ham o'ylang.

— Ajoyib-ku! Qanday zarar qiladi? — dersiz.

— Ana xolos! Yana so'zimni esingizdan chiqar-
dingizmi? Noto'g'ri iste'mol qilingan narsa, albatta,
zarar qiladi, xususan, suv... Hozirgi tabobat ilmi
har bir kasalning urug'i mavjudligini isbot qilgan,
bu tuxumlarni mikroskopsiz ko'rib bo'lmaydi. Ana
shu zarralarni tabiblar tilida «mikrob» deydilar. Bu
mikroblarning aksari suvda yashaydi. Agarda shun-
day mikroblari suvni farzandingizga bersangiz uni
kasal qiladi.

Bu masalani men «Rahbari najot» nomli kito-
bimda yozgan edim. Bu yerda shuni eslatib o'tmoq-
chimanki, bu baloning iloji suvni qaynatishdadir.
Men qayta-qayta shuni takrorlaymanki, mamla-
katimizning suvlari ichishga yaramaydi, chunki ular
mikrob bilan to'la. Qabriston va hojatxonalardan
uzoqda bo'lgan suvlardan yoki quduqlardan suv
olib, avval uni qaynatib, keyin iste'mol qiling. Bu
qaynatilgan suvni ham eskirtirmasdan har kungi-
sini shu kuni ishlatish lozim.

Uyqu. Yuqorida aytganimizdek, insonning ta-
nasi bir fabrikaga o'xshaydi. Har tomonida ma-
shina va charxlarga o'xshagan a'zolari bor. Bu
a'zolarining har biri muayyan vazifa va xizmatlarni
bajaradi. Shuning uchun ham bir kecha-kun-
dudza shu a'zolar bir muddat dam olmasalar,
sekin-asta ishdan chiqadi. Ular uchun eng yaxshi
istirohat turi uyqudir. Insonning aqli, miyasi, aso-
san, uxlaganda dam oladilar. Uyqusizlik va kam
uxlash odamni zaif va ishtahasiz qiladi. Miyani
holsizlantirib jinnilikka giriftor qiladi. Farzandingiz
to'qqiz yoki to'qqiz yarim soat uxlashi shart.
Shunga diqqat qilingki, kechani uyqusizlik va

kunduzni uyqu bilan o'tkazmasin. Bola vaqtli uxlab, barvaqt turishi lozim.

Poklik. Dunyoda hech bir din islom dinidek tozalikka amr qilmagan. Islom tozalikni imonning bir qismi deb qaraydi. «An-nazofat-u min al-imo-ni» — «Poklik imondandir» degan oyat bunga dalildir. Tib ilmining odamlari tozalikka da'vat etadi. Yuqorida aytilgan mikroblar chirkin va iflos joylarda jam bo'lib yashaydilar. Agarda ularni mikroskop orqali ko'rsangiz, aynan iflos joylarda mikroblarni ko'rasiz. Bola kiyim-kechaklarining tozaligiga ahamiyat bering, yuvilmagan va iflos idishlarda ularga ovqat bermang. Kasal joyga ularni olib kirmang. Bola bemorning piyola va kosalaridan ovqat yemasin. Xususan, qizamiq, chechak, difteriya, sil kasalliklariga chalingan bemorlar oldiga olib bormang. Bola kasallansa, tezlik bilan do'xtirga ko'rsatib davolang. Payg'ambar hazratlari buyuradilarki: «Haftada bir marotaba g'usl qilish har bir musulmon uchun farzdur», — deb. Siz musulmonsiz, farzandingizning ham Alloh tomonidan farz bo'lgan amrini bajarishiga harakat qiling, ya'ni haftada bir marta hammomga yuboring yoki uyda cho'miltiring. Agarda bola yoshligidan bunday ishlarga o'rganib qolsa, ulg'aygandan keyin ham ozodaligi va pokligi bilan odamlar ichida e'tibori oshadi.

Harakat. Ba'zilar farzandlarini zo'rlik bilan, jahl-u haqorat bilan uydan ko'chaga, hatto o'ynashga ham chiqarmaydilar. Bola bu amrga itoat qilib, uydan chiqmay yursa, «odobli bola» deydilar. Bunday odamlarning harakati xatodir. Havosi og'ir bo'lgan uylarda uzoq vaqt bo'lish, harakat qilmaslik, hatto o'ynamaslik ko'p kasalliklarga sabab bo'ladi. Bola dangasa va ishbilmas bo'lib o'sadi. Xilvatga o'rgangan bola ulg'aygandan keyin ham xonadan

chiqmaydi, odamlarga qo'shila olmaydi. Bir joyda kamharakat bo'lib o'tirish odamni ham zaiflashtiradi. Vaholanki, badanning rohati harakat sanaladi. Diqqat qilgan bo'lsangiz, sahroda o'sgan odamlar sizlardan kuchli, temirchining ko'kragi siznikidan katta va baquvvatdir. Ularning a'zolari sizlarnikidan ko'p harakat qiladi. Bolaning yugur-yugurishida, o'ynashida hech qanday zarar yo'q. Bir joyda harakat qilmaslikda ko'proq zarar bor. Harakat vaqtida tanada qon yuguradi, ishtaha ochiladi, badanga quvvat kirib qalbni ochadi. Ovro'pa maktablarida bolalarning harakati darslardan kam emas. Binobarin, Ovro'pa odamlari biz musulmonlardan ancha chaqqon va ishga yaroqliroqdirlar. Shu yergacha men ota-onalarning vazifalariga kirgan farzand badan tarbiyasi haqida muxtasar bayon qildim. Darhaqiqat, agarda odamzotning aksar hayvondan farqi bo'lmaganida, uning kamol topishi faqat badan tarbiyasi bilan chegaralanib qolardi. Men ham bola tarbiyasi haqidagi bahsni shu yerda tugatardim. Lekin odam aqli va fikrlashi bilan boshqa jonzotlardan ajralib turadi. Odamning kamol topishi uchun badan tarbiya bilan bir qatorda aqliy va axloqiy tarbiya ham shartdir.

AQLIY TARBIYA

Aqliy tarbiya, ya'ni odam aqlini tarbiyalash bu odam zehni, aql-idrokini kamolga yetkazishdir.

Odam aqlining kamoli nimada? Yaxshi bilmoq, yaxshi o'rganmoq va mukammal fikr qilmoqdir. Odam ish qilishdan oldin uni xayoliga keltiradi, o'ylaydi, fikr etib, keyin amal qiladi. Ana shu tafakkurni, zehn harakatini «muhokama» deyдилar.

Odam aqlining kuchi va zakovati bilan to muhokama etib qaror qilmasa, bir ishni boshlab yoki biror ishni to'xtata olmaydi.

Bu masalani bir-ikki misol bilan tushuntirib beraman. Mana hozirgacha men joyimda o'tirib yozish bilan mashg'ul edim. Lekin birdan turib dasturxon ustiga keldim. Nima uchun? Mening ichimda bir mayl paydo bo'ldi. Bu holatning «ochlik» ekanligi menga oldindan tanish edi. Miyamga «men ochman» degan fikr keldi. «Har bir och odam ovqatlanishi lozim», — qaroridan so'ng «men biron narsa yeyishim darkor», — degan xulosaga kelaman.

Ikkinchi misol. Falon do'stimning uyiga borib suhbat qilmoqchi bo'ldim. Borsam eshigi ochiq. Kirib do'stimni uxlagan holatda ko'rdim. Uni chaqirsam turmadi. Yaqinlashib qarasam, rangi ro'yi oqargan, nafas olmayapti, qon tomiri harakatsiz. Oldindan menga bu holatning o'lim holatligi ma'lum edi. Men ham shunday xulosaga kelaman, ya'ni do'stim o'lgan ekan.

Uchinchi misol. Yarim kechada uyda kitob mutolaasi bilan mashg'ul edingiz. Birdan «o'g'ri keldi» deb, to'pponchani olib chiqasiz. Shunda tom ustida bir begona odamni ko'rib, unga hamla qilasiz, u kimsa qochib ketadi. Siz uyda o'tirgan edingiz. Hech kimni ko'rmadingiz-ku, qanday qilib «o'g'ri keldi» degan qarorga keldingiz? Chunki qulog'ingizga tomdan bir ovoz eshitildi. Sizga odamning qadam tashlash ovozi ma'lum edi. Bu tovush shunga o'xshaganidan «tomda odam yuribdi...» degan qaror keldi. Shuningdek, yarim tunda faqat o'g'ri-ning tomda yurishi sizga ma'lum edi. Binobarin, siz darrov «bu odam o'g'ri» deb qurolingizni olib tashqariga chiqasiz.

Ana shu uch misol xayolimizda muhokama bo'ldi. Shu uchala muhokamani mantiq asosida qismlarga ajratib tadqiq qilamiz.

1. «Men ochman». «Har bir och qolgan odam taom yeyishi kerak». «Men ovqatlanishim lozim».

2. «Bu do'stimning rangi o'chgan, nafas olmaydi, harakati yo'q». «Kim shunday holatda bo'lsa, u o'lgandir». «Bu do'stim o'libdi».

3. «Bir odam tomda oyoq uchida yuribdi». «Kimki shunday yursa o'g'ridir». «Bu odam o'g'ri».

Ko'ryapsizki, bu uch misolning har biri uch gapdan iborat. Bu gaplarning har biri hukm deyiladi. Bir qarorga kelishdan oldin birinchi va ikkinchi hukm bizga ma'lum edi. Endi qarorga kelishimiz uchun ongimiz birinchi va ikkinchi hukmni maxsus tartibga solib, keyin uchinchi qarorga o'tadi. Ana shu uchinchi xulosa bizning qarorimizdir. To'g'ri hukm chiqarish uchun uchta shart mavjud. Birinchisi — ikkita to'g'ri hukm, ikkinchisi — tartib, uchinchisi ikkala ma'lum hukmdan uchinchi to'g'ri qarorga o'tish. Birinchi shart isbot, ikkinchisi fikrning to'g'ri kelishi va uchinchisi qaror deyiladi.

Tashqi ma'lumot manbalari. Mening bayonotimdan shu ma'lum bo'ldiki, isbot, ya'ni ma'lum va to'g'ri hukmlarni bilmoq demakdir. Odam o'z ma'lumotlarini qayerdan va qaysi vositalar bilan oladi? Eng ko'p ma'lumotlarni odam tashqarisidan o'zining beshta asosiy a'zolari orqali oladi. Bularni besh his a'zolari deb aytiladi. Ular: ko'z, quloq, til, burun va teri. Narsaning ranglarini, hajmini, yaqin-uzoqligini, yaxshi-yomonligini ko'z bilan ko'rib bilamiz. Ovozning past va balandligi, yo'g'on va mayinligini quloq bilan, hidni burun, mazani til orqali, qattiq, yumshoq, issiq, sovuqni teri a'zolarimiz

orqali bilib olamiz. Lekin bu hissiy a'zolarimiz bir qism ma'lumotni bizga bersa ham, har doim to'g'ri va aniq ma'lumot bermaydi. Ba'zan hissiy organlarimizning biri kasallik natijasida o'z xizmatini bajara olmay qoladi yoki xato qiladi. Masalan, ko'z ko'r bo'ladi yoki narsani ikkita ko'rsatadi va hokazo. Binobarin ana shu beshta hissiy a'zolari yaxshi tarbiya etib, ularni har xil kasalliklardan saqlab kamolga yetkazish lozim. Bola ko'zlarini har xil chang-u g'ubordan tozalashi, ularni kuchli yorug'lardan ehtiyot qilishi lozim. Ba'zan bolalar o'yin uchun ko'zlarining milkini teskari qilib qayiltiradilar, bunga yo'l bermaslik kerak. Ba'zi o'yinlar esa bolaning ko'rish qobiliyatini oshiradi (nishonga olish va boshqa o'yinlar). Bola qulog'ini ham yuvib, tozalab turish kerak. Ba'zan sho'xlik qilaman deb bolaning qulog'iga baqirish zarar. Bunday ishlarni ularga man etish shart. Bolaning ta'm hissining sog'ligi uchun tamaki chekishni qat'iyman man etish zarur. Shunday qilib, bolaning har bir hissiy a'zolarini sog'lom saqlash lozim. Lekin shu a'zolari kamolga yetishtirish maktabning vazifasidir. Binobarin, bu risolada men bu haqda yozishni munosib ko'rmadim.

Endi yana bir masala qoldi. Demak, odam bir qism ma'lumotni tashqaridan o'zining beshta hissiy a'zolari orqali olar ekan. Lekin qanday kayfiyat bilan olishimizni bilmaymiz. Men ana shu haqda bayon qilaman. Xudovandi karim odam jismida shunday tomirlarni yaratganki, ularni asab tolalari deb ataydilar. Bu asab tolalari ko'zdan, quloqdan, og'iz va burundan, terilarimizdan hissiyotimizning markazi, ya'ni miyaga boradi. Bir joydan ovoz chiqsa, havo orqali u kelib o'sha hissiyotimizning tolalariga ta'sir qiladi. Bu sado ta'siri asab tolalari orqali miyaga yetib unga ham ta'sir qiladi. Natijada sadoni eshi-

tamiz. Endi keling, «choynak» degan so'zni olib bu ma'noni sharhlaymiz. Masalan, sizga birov «choynak» degan so'zni aytdi. Shu ovoz qulog'ingizga chalinganda ta'siri miyaga ham yetib boradi. Birinchidan, siz bu odam «choynak» degan so'zni aytganini bildingiz. Lekin sizning bilimingiz bu bilan chegaralanib qolmaydi. Choynak so'zini eshitgandan oq, uning nimaligini ham tasavvur qilasiz. O'sha zahoti, «doira shakl dastasi bo'lgan va jo'mrakli narsa, ichiga choy solib ichadigan idish» ko'z oldingizga keladi. Bu xulosaga qanday kelasiz? O'sha sadodan bildingizmi? Yo'q, balki bu ma'no sizga boshqa joydan ma'lum edi, siz choynakni ko'rgan edingiz. Siz shu idishni ko'rganda, uning surati ko'z tomirlari orqali miyangizga yetib boradi. Qo'l bilan ham choynakni ushlasangiz qattiqligi haqida ham miyangizda ma'lumot bor. Shu so'zning sadosi qulog'ingizga chalinar ekan, uning surati, qattiqligi, ovozi bir vaqtning o'zida miyangizga yetib boradi. Uchala ma'lumotni bir vaqtning o'zida olasiz.

Shunday qilib, bu ma'no uchta hissiy a'zolaringizga takror ta'sir qiladiki, endi bittasini eshitsangiz qolgan ikkalasi ham sizga ayon bo'ladi. Shuning uchun choynak nomini eshitganda uning shakl-u shamoyili ham ko'zingiz oldiga keladi. Lekin odam shu yerda ham xato qiladi. Masalan, siz bir do'stingizning kelishini bilib, uni uyingizda kutib o'tiribsiz. Tashqaridan kelgan har qanday tovush go'yoki do'stingizning tovushidek tuyuladi. Bir oz o'tmasdan bu sado boshqaning ovozi ekanini bilib olasiz. Yoki birov kechasi cho'ldan o'tayotir. Uning xayoliga ko'proq o'g'rilar keladi. Bu holda daraxtning soyasi ham uning nazarida qurollangan qaroqchidek ko'rinadi.

Boshqa kishi esa, kechasi uyqusidan uyg'onib tepasida bir oq va junli narsani ko'radi-da, uni jin

yoki pari deb gumon qiladi. Agarda jur'atsiz bo'lmasa, joyidan turib, aql-u hushini yig'ib, u narsaning g'oyib bo'lishini ko'radi, ya'ni hech narsa yo'qligi unga ma'lum bo'ladi. Ammo jur'atsiz odam bo'lsa, qo'rqib kasal bo'lishi ham ehtimoldan xoli emas. Ana shu uchta hodisada bayon qilgan xato ma'lumotlar «xatoi husn» (ya'ni suratning xato ko'rinishi)dir. Men uchinchi misoldagi xatoni tushuntirsam-da, birinchi va ikkinchi gumonlarni o'zingiz qiyos qilib bilib olasiz. Kishi uyqudan uyg'onib bir oq narsani ko'radi. U oldin ham ba'zan kechalari jin va parilar odam ko'ziga shu shaklda namoyon bo'lishini eshitgan edi. Uyqudan uyg'ongan odam devor soyasi yoki shaklini, oy shu'lasi ta'siridagi suratlarini darrov payqay olmaydi. Natijada uning zehnida xato tasavvur paydo bo'ladi. Nima narsa ekanini bilolmay jin va pari deb qabul qiladi. Agarda aql-u hushini yig'ib ahamiyat bersa, hech narsa bo'lmaganini ko'radi. Bolangizning aqli shunday xatolardan xoli bo'lishi uchun ularning diqqatlari va zehnlari chuqur va jiddiy bo'lishiga o'rgating. Ya'ni bolalarga shunday tarbiya beringki, ko'rgan, eshitgan narsalari ustidan tez xulosa chiqarmay, balki bir oz yurgizib va diqqat qilsinlar. Shunday qilib, hissiy a'zolaringiz orqali atrofdan oladigan ma'lumotlarni tashqi ma'lumotlar der ekanmiz.

Ichki ma'lumotlar. Bizning ma'lumotlarimiz faqat tashqaridan bo'lmay, balki ichkaridan oladigan ma'lumotlardan ham iborat. Masalan, bir oz jim qolamiz, g'amgin bo'lamiz va hakoza. Lekin bu holatlarni biz ko'rib, eshitmaymiz. Ularni ichdan his va idrok qilamiz. Har bir tashqi ma'lumotga bir ichki ma'lumot, ya'ni idrok lozimdir, bo'lmasa tashqi ma'lumotdan hech qanday foyda bo'lmaydi. Masalan, siz ovozingizni baland qilib menga bir narsa

deysiz. Ovoz mening qulog'imdagi tomirlarga ta'sir qilganda miyaga boradi. Men bu sadoni eshitganimda o'zimni idrok qilib, borlig'imni his qilaman. Ammo o'zimni idrok etmasam, sizning so'zingiz menga bir pul! Bu masalani bir-ikki misol bilan sharhlab beraman.

Ba'zi kotiblar yozish vaqtida qalamni og'izlarida tishlab olib boshqa ish bilan mashg'ul bo'ladilar-da, keyin yana yozmoqchi bo'lganda, qalam qidirishga tushadilar, joylaridan turib hamma tomonga qarab qalamni topolmay jahllari chiqadi... Bir vaqt og'izlaridan qalam yerga tushadi... Qalam tishlaganda qalam lablaridagi hissiy tomirlarga ta'sir qilib, miyaga ham yetib borgan edi. Lekin bu ta'sirni kotib idrok qilmasdi. Shuning uchun ham qalamning ta'sirida foyda yo'q edi. Ajabo, nima uchun bunday. Chunki qalamni og'ziga olganda diqqat qilmagan edilar.

Bozor o'rtasidan biror xayol bilan o'tsangiz, u yerdagi hamma narsani ko'rasiz. Lekin qaytib kelib o'ylab ko'rsangiz, biron narsa yoki biror kishini eslolmaysiz. Nimaga shunday? Chunki bozordan o'tayotganda nazaringiz diqqatsiz edi, atrofga diqqat va ahamiyat bermasdan kelgansiz. Ana shunday ichki ma'lumot «g'ayriixtiyoriy diqqat» deb aytiladi, ya'ni bu ma'lumot bo'lsa ham idrok doirasiga kirmagan sanaladi. Ma'lumot idrok doirasiga kirishi uchun ma'lumot olish jarayonida diqqat qilish lozim. Oldinroq aytganimdek, bola eshitgan va ko'rgan narsalariga diqqat qilishga ahamiyat berish lozim. Ammo g'ayriixtiyoriy idrokni batamom yo'q qilib bo'lmaydi.

Bunday xususiyat har bir odamda har xil darajada mavjud bo'lib, uning fe'l-u atvoriga katta ta'sir qiladi. Masalan, siz birovning muruvvatsizligi, insof-

sizligi va xiyonatlari haqida ko'p eshitasiz. Bu odam haqidagi salbiy xabarlar, albatta, xotiringizda bir iz qoldiradi. Endi uning nomini eshitsangiz yoki o'zini ko'rsangiz, nafratlanib uning yomonligi haqida hukm chiqarasiz. Ko'pincha, bunday xulosaning sababini bilmaysiz, chunki u haqda eshitgan hikoyalar esingizdan chiqqan bo'ladi. Lekin ularning ta'siri (ya'ni g'ayriixtiyoriy idrok) miyangizda qolgan bo'lib, shunday hukm chiqarishga sababchi bo'ladi.

Bola tarbiyasi jarayonida shu xususiyatni hisobga olib, ertak orqali bo'lsa ham ularga doim fidokor odamlar haqida, muruvvatli shaxslarning fe'llari haqida, mo'min va Allohdan qo'rquvchi odamlar haqida hikoya qilib, yaxshi amallarning foydasini eslatib o'tish lozim. Dev-u pari, jin va cho'l-u biyobon alvastilari haqidagi qissalarni bolalarga ayt manglar. Yomon xulq va ishyoqmaslikning zararlari haqida bolalarga aytib berish va zehniga buni joylash ota-ona uchun vojibdir. Bunday qissa va hikoyalar vaqt o'tishi bilan eslaridan chiqsa, ta'siri zehnlari qoladi va hayotlariga katta ta'sir ko'rsatadi.

Maktab bolalariga ishqiy va maniy maqtaydigan kitoblarni tavsiya qilmaslik to'g'ridir. Modomiki, g'ayri-ixtiyoriy idrok sizning harakat va xulq-atvoringizga ta'sir qilar ekan, ba'zan sizni xato yo'lga solib, zarar yetkazishi mumkin.

Bu masalani bir misol bilan tushuntiraman. Padari buzrukvoringiz paxta tijoratining zarari haqida siz bilan suhbat qilib, har zamon falon nodon, pismadon ahmoq bo'lib bor-yo'g'ini paxta savdosi yo'lida yo'q qildi, degan. Albatta, otangizning so'zlari zehningizga ta'sir qilardi. Bugungi kunda bu hikoyalar esingizdan chiqqandir. Men qat'iy dalillar

bilan bu yili paxta savdosi sizga foyda keltiradi desam, rad qilmaysiz ham, qabul ham qilmaysiz. Buning sababini so'rasam aytoilmaysiz va shu fikr bilan paxta tijoratidan qolib, katta daromaddan mahrum bo'lasiz. Ammo nafs va zehningizga bir oz ahamiyat berib tadqiq qilsangiz, bu ishingizning sababi o'sha qiblagohingizning so'zlaridan kelib chiqishini bilib olasiz. Shu bilan gaplar endi qolib ketganiga ishonib, paxta tijoratiga o'tasiz va foyda ham olasiz. Bolani ham yoshligidan o'zining shaxsiyati va zehniga diqqat berishga o'rgatish kerak. Bola qanday ish qilmasin «nima ish qilding?», «nima ish qilasan?», «nimaga qilding?», «nimaga qilasan?», «qaysi maqsadda qilding?», «qaysi maqsad uchun qilasan?» deb shirin so'zlar va ochiq chehra bilan so'rash ularni nafs tadqiqiga o'rgatadi.

Esda saqlash va xotira. Ma'lumotlarimiz xoh tashqi, xoh ichki bo'lsin miyamizga ta'sir qilgandan so'ng ancha muddat saqlanib qoladi. Masalan, men kecha sizning so'zlaringizni eshitgan edim. Ya'ni gap qulog'im va ko'zim orqali miyamga ta'sir qilgan edi. Bugun sizni ko'rmasam va so'zlaringizni eshitmasam ham, kechagi ta'siridan uni idrok qilaman. Ko'rinadiki, miyam sizning so'zlaringizni yodlab olgan ekan. Bugun esa men ularni xotiramga, xayolimga keltiraman. Odamning ana shu ikkala qobiliyatini «esda saqlash» va «xotira» deb ataydilar. Esda saqlash va xotira odam hayotida o'ta zarurdir. Shohdan gadogacha, olimdan bir maktab bolasigacha esda saqlash va xotiraga muhtojdirlar va ularning yordamida ishlarini bajaradilar. Agar men kecha o'qigan kitobim, qilgan ishlarim, ko'rgan narsalarim, ertalab qilgan muomalalarimni, bir muddat oldin eshitgan

so'zlarni hozir eslay olmasam aniqki, holim voydir!

Xotiraning qay darajada muhim ekanini shu bayonimdan bildingiz. Lekin ana shu qobiliyat — esda saqlash xotirlash qobiliyati har doim bir xil darjada zohir bo'lmaydi, ba'zan nuqsonli bo'ladi. Ba'zi odamlarga ish buyurib, ming ta'kid qilsangiz ham, bajarish ikki soat o'tmasdan xotiralaridan ko'tariladi. Ularning shu holatlari xotiralarining nuqsonidandir. Bolalar hofizalari va xotiralarini yoshligidan tarbiyalash, ularni kamolatga yetkazish juda ham zarurdir. Lekin bu vazifa, asosan, maktab muallimlari zimmasiga tushadi. Ota-onalar bolalarga kayf beradigan narsalarni tamoman man etishlari, bolalar turgan xonalarni nazorat qilishlari lozim. Bundan tashqari odam ruhini tarbiyalash uchun ko'p imkoniyatlar mavjud. Uni ham tarbiyalash lozim. Lekin ularning hammasi maktab va o'qituvchilar vazifasi bo'lgani uchun bu yerda zikr qilinmadi.

Muhokama. Odam tashqi, ichki ma'lumotlarni yig'ib olib, yod olib, xotirasiga keltirishga qodir bo'ladi, ya'ni boshlang'ich ma'lumotga ega bo'ladi. Uni biz hukm chiqarish uchun lozim bo'lgan birinchi shartning sohibi deb aytamiz. U xohlagan vaqtda ma'lumotini muayyan tartibga solib, yangi ma'lumotni qo'lga kiritadi. Masalani imkon qadar tushuntirib beray. Bir odam tarix ilmiga juda mayli bor va tarixiy kitoblarni ko'p mutolaa qiladi. Shu sababdan u falon va falon millat bir muddat saodat va baxtga erishib, jaholat va o'zaro adovat sabablaridan tarqalib ketganlarini ko'radi. Ammo falon va falon xalq millat ilm va birlik bilan inqiroz va tarqoqlikdan najot topganlar. Shu bilimlardan u ikki asosiy xulosaga keladi: birinchisi, «qaysi millat jaholat va

adovatga muhtalo bo'lsa, o'lib nest-nobud bo'ladi». Ikkinchisi, «qaysi millat halokat va tarqoqlikdan xalos bo'lmoqchi bo'lsa, unga ilm va birlik lozim». Shundan so'ng u bizning millatimiz ahvolini tekshirib ko'radiki, «millat jaholat va o'zaro adovatga muhtalo bo'lgan». Bu hukmini yuqoridagi xulosalari bilan solishtirib, jamlab: «Millatimiz jaholat-u nifoqqa giriftor bo'lgan», — degan qarorga keladi. Qaysi millat jaholatga muhtalo bo'lsa, tarqoqlikka uchrab halok bo'ladi.

Bu ikkala hukmdan oldin bilmagan xulosaga keladi: «millatimiz tarqoq va halok bo'layotir». Va bunday hukmdan tarixchi juda xafa bo'lib, agar millatparvar bo'lsa, jasorati yetsa, millatiga najot berish choralarini qidiradi. U «millatimiz najotga talabgor», degan xulosa qiladi.

Bu hukmni xulosaga qo'shib, «millatimiz najotga talabgor», «qaysi millat najot istasa, unga ilm va birlik lozim» degan hukmga keladi. Ko'rganingizdek, ikkita ma'lum hukmni tartib bilan joylashtirib yangi hukm chiqaramiz. Ana shu muhokama deyiladi. Oldinroq aytganimdek, shu muhokamani bexato va benuqson bo'lishi uchun uchta shart bajarilishi lozim. Bular: isbot, muhokama va qaror. Isbot qanday hosil bo'lishini hali bayon etdim, ya'ni bolaning to'g'ri ma'lumot olishi va shu jarayonda ota-onaning vazifalarini yozdim. Ammo bola ulg'aygandan so'ng to'g'ri muhokama va qarorga ega bo'lishi uchun nima qilish kerak, ularni qanday tarbiyalash lozim? Bu muhim vazifalar, tamoman, maktab va o'qituvchilar zimmalarida bo'lsa-da, ota-onalar ham bunga aralashishlari zarur. Ota-ona bolaga bir ishdan to'g'ri yo'l ko'rsatmoqchi bo'lsalar ham, bir ishni man qilsalar ham dalil va sabablar bilan tushuntirsinlar.

AXLOQIY TARBIYA

Zikr qilingan uchta tarbiyaning eng muhimi axloqiy tarbiya hisoblanadi. O'zingiz xohlagingizcha bolangizning aqliy va badan tarbiyasi bilan mashg'ul bo'lishingiz mumkin va qo'lingizdan kelguncha uni dono va baquvvat qiling. Lekin axloqiy tarbiya talab darajasida bo'lmasa, aqli hamda jismoniy kuchini o'zi yoki atrofdagilar zarariga ishlatadi. Binobarin, bolaning aqliy va jismoniy tarbiyasi samarasiz qolmasligi uchun farzandning axloqiy tarbiyasi bilan jiddiy shug'ullanib ko'p harakat qilish lozim.

Axloqiy tarbiya — odam axloqini kamolga yetkazish demakdir, ya'ni odamni shunday tarbiya qilish kerakki, fe'li va amali o'ziga ham, boshqalarga ham foydali va manfaat keltiradigan bo'lsin.

Boshqacha aytganda, odamning fe'l-u xo'yi va harakatida yaxshi fazilatlarni tarbiyalash demakdir.

Ixtiyoriy amal va harakatlar. Odam tomonidan sodir bo'ladigan amal va harakat ikki qismga bo'linadi: ixtiyoriy va g'ayriixtiyoriy. Masalan, g'azablangan holda birovni so'ksangiz, urib mayib qilsangiz, keyin jahldan tushib, qilgan yomon ishingizni tushunib: «Nima qilay? Beixtiyor men shu ishni qildim?! — deysiz. Lekin bu tariqa ishlar ham ixtiyoriy bo'ladi va ularni hissiyotga asoslangan amallar deb ataydilar. Tabiiy amallar degan g'ayriixtiyoriy amallar ham mavjud, lekin u bizning mavzuimizga aloqasi yo'q.

Ixtiyoriy fe'l va harakatlar shunday ishlarki, ularni qilishga ixtiyorimiz va iqtidorimiz yetadi, foyda yoki zararini bilib qilamiz yoki qilmaymiz. Biz qilayotgan ko'p ishlar va harakatlar, mening nazarimda, hatto ehtirosli amallar ham oz bo'lsa-da

ixtiyordan xoli emas (bunga hali men keyinroq izoh beraman). Ana shu ixtiyoriy fe'llarimiz sabab ba'zilarimiz salohiyatlilik sifatiga, ba'zilarimiz buzg'unchilik sifatlariga ega bo'lib qolamiz. Har tomondan boshimizga tushadigan jazo, mukofot, tahsin va tanbeh ixtiyoriy ishlarimizning natijasidir. Falon odam yaxshi odam, ya'ni o'ziga va o'zgaga foyda keltiradigan ishlarni ixtiyoriy ravishda qiladi. Pismadon esa yomondir, chunki o'ziga va boshqalarga zarar keltiradigan amallarni qiladi. Odamni yaxshi odam qilib tarbiyalash, ya'ni uni yaxshi axloq egasiga aylantirish ixtiyoriy fe'llarini tuzatib foyda keltirishga aylantirish demakdir.

Men endi ixtiyoriy amallarni tuzatish sabablari va yo'llarini tadqiq etib bayon qilaman. Har qanday ixtiyoriy harakatimizni avval tasavvur qilamiz, foyda va zararlarini o'ylab qilish yoki qilmaslik qaroriga kelamiz. Agarda foydasi zararidan ko'p bo'lsa, qilishga, lekin zarari foydasidan oshsa qilmaslikka qal'iy qaror qilamiz. Demak, irodamiz va ixtiyorimiz besh holatning natijasidir: tasavvur, muhokama, solishtirish, qaror va ijro. Shunday qilib, odamning fe'li va harakatini bir yaxshi shakl va mazmunga keltirish uchun ruhimizning besh holati mavjud va biz ularni tarbiyalashimiz lozim ekan. Bularni qanday tarbiyalashimiz kerak? Men buni tushuntiraman.

Fe'llarning tamoyillari va tarbiyasi. Ba'zi odamlar hamisha o'zlariga va boshqalarga foyda va manfaat keltiradigan ishlar (masalan, ilm olish, yordam berish)ni tasavvur qilib o'ylab yuradilar. Miyalari zararli ishlardan ham xoli emas. Lekin zehnlarida bu ishlar xususida muhokama qilib, zararli va foydali ishlarni solishtirib zararliligini qilmaydilar. Ba'zilar butunlay aksincha harakat qila-

dilar. Ular hamisha yomon va zararli ishlarni tasavvur qilib, muhokama jarayonida foydali ishlar zararli, zararli ishlar foydali bo'lib tuyuladi-da va yaxshi ishlarni qilmay yomon ishni qilishga qaror qiladilar. Ajabo, ikkala guruhda ham tasavvur, muhokama va solishtirish holatlari mavjud, biroq negadir biri yaxshi ishlarni, boshqasi yomon ishlarni qilishga qaror qiladilar? Masalan, ikki kishidan biri sharob ichadi, ikkinchisi ichmaydi. Shubha yo'qki, bular sharob ichmoqning amalini tasavvur qilib, muhokama qilib, biri ichishga, ikkinchisi ichmaslikka qaror qilgan. Ikkalasining ruhiy holatlarini his qilsangiz, biri «yoqutrang sharob tomchilarini obi hayotdan ham foydali va yaxshiroq, odamni bir necha soat bo'lsa ham kulfatlardan qutqaradi» deya ishonishini bilib olasiz. Shuning uchun ham uning xotirida may ichmoq mayli paydo bo'ladi. Ammo ikkinchi shaxsning tasavvur etishicha, sharob bir zaharli suvdir, odamzotning Haqni aql bilan idrok etishi, ma'rifatga monelik qiladi, hissiyotga halal berib tanani ishdan chiqaradi. Shuning uchun bu odamning ko'ngli sharob ichmaslikka mayl qilgan. Lekin ana shu mayllar taqozosi bilan biri ichkilikka, ikkinchisi ichmaslikka qaror qiladi. Shu mayl va istakning tasavvurda, muhokamada qaror qilib amal etishda katta ta'siri mavjud. Faqat uch ixtiyoriy fe'lgina emas, balki e'tiroziy fe'l ham shu mayllarning ko'payishi va g'alayonning natijasidir. Masalan, odamning bir mayli xudbinlikdir. Kimning xudbinligi kuchli va yuqori darajada bo'lsa, agar birov uning nomus va sharafiga tajovuz qilsa, shu nafs g'alab qiladi-da, o'sha tajovuzkor kishidan qasd olmoqchi bo'ladi. Ongining muhokamasi o'ch olishning zararlarini emas, foydasini ko'rsatadi. Natijada o'rtada jinoyat sodir bo'ladi.

Yuqorida, ehtirosiy fe'l ham bir oz bo'lsa-da, ixtiyoriy xoli emas deb aytgan edim, modomiki, mayl ixtiyoriy fe'lga ta'sir etar ekan, ihtirosiy fe'lga ham ta'siri o'tadir. Bas, axloqiy tarbiya uchun mayl va istaklarining tarbiyasi bilan mashg'ul bo'lish lozim. Olimlar odam ruhining mayllarini uch qismga bo'lganlar: shaxsiy mayl, ijtimoiy mayl va oliy mayl. Shaxsiy mayl ham uch qismdir: baxt mayli, faoliyat mayli, izzat mayli.

Baxt mayli. O'ziga taalluqli bo'lgan ishlar natijasida odam yo mamnun bo'ladi, yo g'amgin. Shu mamnuniyatni «baxt» va g'amginlikni «alam» dey-dilar. Kishi qaysi ish natijasidan mamnun bo'lsa, baxt ko'rgan bo'ladi va shu ishni qayta takrorlanishini istaydi. Ana shu istak «baxtga mayl» bo'ladi. Baxtli bo'lishga har kimning haqqi va mayli bor. Qaysi ishni boshlasak, sababi shu mamnunlik mayli bo'ladi. Ruhning shu holatini yana bir holat quvib yuradi. Bu — «alamga nafrat» mayli. Har bir odamning baxtga mayli qancha bo'lsa, alamga ham nafrati shuncha bo'ladi. Bolalarni shunday tarbiya etish lozimki, baxtga bo'lgan intilishlari hech qachon xazon bo'lmasin, so'nmasin, balki ko'karsin. Ota-ona bolaga mamnunlik va xursandchilik qilishni man etmasliklari, balki axloqqa zid bo'lmagan ishlar bilan mamnun va xursand bo'lishini qo'llab-quvvatlashlari kerak. Boladan biror yaxshi ish sodir bo'lsa uni maqtashlari, maqtab mukofot berishlari yaxshi. Farzand ham ishning natijasini ko'rib, shunday baxtli va mamnunlik ishlarini orzu qiladi. Agar-da farzand yomon ish qilsa, shu qilmishning qabohati va alamini unga tushuntirish lozim, toki u bu ishdan nafratlanib o'zini keyingi safar tiysin. Lekin ba'zan «baxt mayli» odamni zararli va halokatga keltiruvchi jarlikka olib kelishi ham mumkin. Ma-

salan, qimor o'ynash, sharob ichish, axloqsiz o'yinlarni qilish va kayf beruvchi narsalarni iste'mol etish o'z egalariga bir qisqa muddat baxt va bahra keltirsa ham. Borib-borib ko'p qayg'u alamlarga sabab bo'ladi. Ota-ona bolalariga bundan tez «baxt keltiruvchi» amallar yo'lini to'sib, uning zararlarini yaqqol misollar va shirin so'zlar bilan tushuntirib berishlari zarur. Bugun mashhaqqat, lekin kelajakda baxt keltiradigan ishlar (masalan, dars va ilm muto-laasi)ni bolalarga buyurishlari, bu ishda ularga chidam, g'ayrat va jur'at talab etilishini, ertaga baxtga erishgandan so'ng bu baxt kechagi zahmat va mashhaqqat natijasida yuzaga kelganligini tushuntirishlari lozim, shunda bolalar baxt siridan xabardor bo'ladilar.

Faoliyat mayli. Bu istak bolalarda tavallud topganlaridan paydo bo'ladi. Go'dak shu chog'dan harakat va faoliyat orzusida bo'ladi. Qo'l-oyoq silkitadi, «meni ko'tarib yurgin», deb otasining yelkasiga o'zini tashlaydi. Yurib ketgandan so'ng xursand bo'lib to'rt tomonga yuguradi va imkon bo'lsa, umuman, tinchimaydi. Agarda boladagi shu istakka qarshi chiqib, uni «qimirlamay o'tirishga» o'rgatsangiz, katta bo'lib hafsalasiz, dangasa, ishbilmas bo'lib voyaga yetadi.

Izzat-nafs. Har bir odam ozmi-ko'pmi o'zini sevib manfaatini o'ylaydi. Shu holat izzat-nafs deyiladi. Bu tabiiy holat bolalarda ham mavjud. Siz bozordan bironta surat yoki soat sotib olib, uni farzandlaringizning biriga berasiz. Shunda boshqa bolangiz murosasiz yig'i-sig'ini boshlaydi. Chunki u ham o'zini yaxshi ko'radi va sizning hadyangizdan mahrum bo'lmaslikni xohlaydi. Izzat-nafsni so'ndirmay uni rivojlantirish kerak. Kimda shu nafs bo'lmasa, ya'ni o'z manfaatini o'ylamasa, o'ziga ishon-

maydi, izzat-nafsining talabida bo'lmaydi. Bunday odamdan biror-bir yaxshilik, foyda, fazilat kutib bo'lmaydi. Bolalarga «ahmoq», «eshak», «juvon-marg», «noma'qul qilibsan», «o'ldiraman seni», «senga gapirishni kim qo'yibdi?» deb qarg'ash, do'pposlash, ko'cha-ko'yda bolani urish izzat-nafsiga tegib, uni yo'q qiladi. Go'dak shunday tahqir ko'rib, yaxshi-yomon odamlar oldida haqorat eshitib, o'ziga mehr va ishonchini yo'qotadi, nafsoniyati xor bo'lib, beizzat va e'tiborsiz bo'lib qoladi. Bunday odamlarni axloq ulamolari «eshak halimligi egalari» deb atab, ulardan g'ayrat, or-nomus, hamiyat kutmaydilar. Baxtga qarshi bugun biz buxoroliklar shunday holatga tushganmizki, manfa'atimizni yo'qotsak ham payidan bo'lmaymiz, nimaiki bo'lsa qanoat qilamiz. Ikki-uchta odam oldida so'z-lolmaymiz, da'voimiz isbotida ojiz qolamiz, g'animlardan bizga yetadigan zulm-u sitamlariga toqat qilamiz, qutulishimiz va najotimiz haqida o'ylamaymiz. Bularning sababi, bolaligimizdan ota-ona, muallimlarimizdan haqorat eshitib, tahqir ko'rganimizdandir. Bola ba'zan noo'rin harakat qilsa, «Qadr-qimmating, izzat-nafsing bormi? Xayf senga, nomunosib ish qilding!» — deb nasihat qilsalar bo'lardi-ku?! Urib, haqorat qilish shartmi?! Oqibat odamning izzat-nafsi bir zararli shaklga kiradi, o'z egasini yomon ishlarga boshlaydi. Masalan, ba'zi odamlar zaif va past xislatlarga muhtalo bo'ladilar. Bu yo'lda boshqalarning mol-u jonini, nomusini ham qurbon qilishga haqliman deb biladilar. Ba'zi odamlarda intiqom — o'ch olish mayli, izzat-nafsining bir bo'lagi bo'lib singib ketganki, afv etish va rahm qilishni unutganlar. Hatto, o'ch olganda ham adolat, insof doirasidan chiqib ketadilar. Bir guruh odamlarning esa, izzat-nafslari takabburlik

va g'urur darajasiga shunchalik ko'tarilganki, boshqalar bilan muomalada ularni odam o'rnida ko'rmaydilar. Bular hech kim bilan maslahatlashmaydilar, o'zlarini shunga loyiq deb biladilar. Izzat-nafsni bu darajaga yetkazmaslik lozim. Oqibat shunday bo'lmisligi uchun bolaga xasislik, baxillik, kibr-u g'urur zararlarini tushuntirish zarur.

Bunday xislatlarning zararini tasvir va bayon etib, fazilatning doimiy xayrli manfaatlarini tushuntirish, boshqalarning izzat-nafsiga tegmaslikni, odamlarga diqqat-e'tiborda bo'lishni, ishlarning asl mohiyatini, bilimga rag'batli bo'lishni o'rgatish kerakki, bolalarning ijtimoiy va oliy mayllarini tarbiya etish muhim ahamiyat kasb etsin. Bu tarbiya qanaqa bo'ladi?

Ijtimoiy mayllar ham uch xil: aloqa mayli, o'zgalarga nisbatan mehr-muhabbat mayli va ibrat olib e'tiborda bo'lish mayli.

Aloqa mayli. Odam o'z yaqinlariga qalban bog'langan va ularning o'z shodligi va qayg'ulariga sherik bo'lishlarini xohlaydi. Agarda odam g'amginlik vaqtida yana yaqinlaridan ikki-uch kishini o'ziga hamdard ko'rsa, ancha tasalli topadi, shodlik va xursandchiligida ham sheriklari bo'lsa, shodligi ancha oshadi. O'zi ham boshqalarning g'ami va xursandchiligiga sherik bo'ladi. Odamda bu holat tabiiydir. Go'dak hali til chiqarmasdan, fikrlash va muhokamaga kuchi yetmay turib atrofidagi kulgi va xursandchilikka qo'shilmogchi bo'ladi. Sabablarini bilmay, u ham kulib xursand bo'ladi. Atrofidagi ikki-uch odamni yig'laganini ko'rsa, bola ham yig'laydi. Shu holat aloqa mayli deyiladi. Shafqat, marhamat, ko'ngil ovlash, tasalli berish, birovning dodiga yetish shu mayl natijasidir. Buning ustiga kimning shu mayli kuchayib borsa, uning atvori va fe'li

boshqalarga og'ir botmasa, unga ta'na qilmasalar, u doimo yaxshi ishlarga qo'l uradi. Bolalarga mazlumlar, hech kimi yo'q bechora va bevalar ahvolini tushuntirish, ularga yordam berish fikrini bolalar ongiga singdirish foydalidir. Bola atrofdagilar ahvolidan achinib g'amgin bo'lsa-yu, unga esa «senga nima, o'zingni o'yla» deyish, undagi aloqaga bo'lgan mayl, intilishga zarba berish demakdir.

Boshqalarga mehr-muhabbat mayli. Aloqa mayli borib-borib atrofdagilarga bo'lgan mehr-muhabbatga aylanadi. Odam boshqalar uning ahvolidan ta'sirlanib ketganlarini bilsa, u ham atrofdagilarning holatlaridan ta'sirlanadi. Bu aloqa keyinchalik mehr-muhabbatga aylanadi. Ba'zan bu mehr-muhabbat shu darajaga yetadiki, odam boshqalarning najoti va saodatlari uchun o'zining hayoti va baxtini qurbon qiladi. Ruhning shu holatini kuchaytirish lozim. Bolalarda o'zgalarga muhabbat avval oilasida, oila a'zolariga nisbatan paydo bo'ladi. Ya'ni go'dak avval ota-onasi, akalari va opalariga mehr qo'yadi. Ota-ona uning bu mayliga to'sqinlik qilmasliklari kerak, ya'ni bola ota-onasi va akalaridan nafratlanmasligi lozim. Farzandni doim so'kish ham ota-onaga obro' va hurmat keltirmaydi. Bir farzandni boshqasidan ko'proq sevmok, erkalatmok bolalar o'rtasida adovat uyg'otadi. Bu esa o'zaro mehr-u muhabbatni zaiflashtiradi.

Ibrat olib e'tiborda bo'lish mayli. Odam birovni do'st tutsa va o'zidan ulug'larni hurmat qilsa, ular-dan ibrat olib, o'zini ularga o'xshatmoqchi bo'ladi, ulardek sa'y-harakat, yurish-turish qilmoqchi bo'ladi. Bu maylni yo'qotmay, uni kuchaytirib, undan foydalanish lozim. Ajdodlarimiz va diniy rahnamolarimiz himmat-hamiyat, adolat, insof va odam-garchilikning eng baland pog'onalariga chiqqan

edilar. Ana shu ma'qul sifatlar bilan qancha e'tibor, sharaf, izzat va baland martabaga ko'tarilganlar. Ota-ona shularni bolaga munosib til bilan tushuntirib, bolalarini ajdodlaridan ibrat olishga, g'ururlanib, ularga o'xshashlikni orzu qilib yashashga da'vat etishlari zarur. Ota-ona o'z farzandlarini yaxshi ko'rsalar, ularni katta deb bilib, o'z qilmishlariga ahamiyat bersinlar. Farzand huzurida axloqqa qarshi ishlarni qilmasinlar. Aks holda bola ko'r-ko'rona taqlidga o'tadi. Bunday maylda katta zarar bor. Saodat rahbari bo'lgan aql va muhokamani esidan chiqaradi. Go'dakni shunday tarbiya etish lozimki, birovning ishiga bilib-bilmasdan taqlid etmasin, balki har bir ishning sabab va foydalarini avval mulohaza etib, maqbul bo'lsa qilsin, bo'lmasa qilmasin.

Oliy mayl ham uch xil bo'ladi: bilish istagi, go'zallikka mayl, fazilatga muhabbat.

Bilish mayli. Olamga odam sinchkovlik bilan nazar tashlaydi, bilinga intiladi va ba'zan ma'qul narsalarni bilish uchun sa'y-harakat qiladi. Shu holat «bilish mayli» deyiladi. Bu mayl rivojlanishi lozim. Lekin bu mayl ba'zilar gap terish va sir-asrorni bilishda ko'rinadi va bunday odamlar xalq ichida gap poylab yuradilar. Xabardor bo'lishning bu yo'li juda zararlidir. Ammo ba'zi odamlarda bu mayl haqiqatparastlik va ilm istagi shaklida paydo bo'ladi va ularni har bir narsaning haqiqatini bilishga undaydi. Xabardor bo'lishning bu qismini «haqiqatsevarlik» va «ilmsevarlik» deydilar. Ota-ona bolaning shu maylidan xabardor bo'lishlari shart. Agarda bola gap tashisa, uning zararini tushuntirib, man etishlari zarur. Bu mayl haqiqatni bilmoq, ilm olmoq shaklida paydo bo'lsa, taxsin va maqtovlar bilan shu istakni rivojlantirsinlar.

Go'zallikka mayl. Har bir shaxs tarbiya, intizom va tozalikka intiladi. Bu maylga kuch berish bolaning parishonholigini yo'q qiladi, iflos yurishdan va intizomsizlikdan qutqaradi. Shu mayl rivojlangan bola ulg'aygandan so'ng zimmasiga tushgan ishni yaxshi bajarib tartibsiz va chala qoldirmaydi.

Fazilatga muhabbat. Odam boshqalarning ishini yaxshi-yomonga ajratib yaxshisiga taqlid, yomonidan nafrat qiladi. Shu holatni «fazilatga muhabbat» deyдилar. Bolalar oldida odamlarning ishlarini yaxshi yoki yomonga ajratish, yaxshi ishlarning foydalarini tushuntirish, yomon ishlarning zararlarini eslatish fazilat muhabbatiga kuch-quvvat beradi. Shunday qilib, mayllar maqsadga muvofiq tarbiyalansa, farzandingiz ham shu mayllar yordamida yaxshi amallarni o'ylab, onglaridagi muhokama paytida foydali ishlarni ko'proq o'ylaydilar va xayrli ish qilishga qaror qiladilar. Shu bilan iroda va ixtiyorning beshta tayanchidan uchitasi yaxshilanib foydali shaklga kiradi.

Iroda va ixtiyor. Arz etgan edimki, iroda va ixtiyorimiz besh holat — tasavvur, muhokama, solishtirish, qaror va ijroning natijasidir. Avvalgi uchta holatni ko'rib chiqqanimizdan so'ng oxirgi ikkita holat: qaror va ijro qoladi. Iroda va ixtiyor shu ikki holatda o'z aksini topadi. Farzandingizning axloqiy tarbiyasini nihoyaga yetkazmoqchi bo'lsak, ana shu ikki holatni tarbiya etib yaxshilashimiz darkor. Endi iroda va ixtiyorning asl sifatini ajratib, uning kamoli va kamchiliklarini ko'rsatamiz, toki, muhtaram o'quvchilarda iroda tarbiyasi xususida ham fikr hosil bo'lsin. Odamning ruhiy mayllari tarbiya ko'rib kamolga yetgandan so'ng xayrli ishlarni tasavvur, muhokama qiladilar va solishtiradilar. Lekin qaror va ijrosiga kelganda, hammalari bir xil

natijaga kelmaydilar. Ba'zilar jiddiy ishlarda ham tez qarorga kelib, zudlik bilan ijroga kirishadilar. Ularning irodalari tez va qat'iydir. Ba'zi odamlar juda mayda, kundalik ishlarda ham fikr qilmaydilar. Bularning irodalari bo'sh, qat'iy emasdir. Ba'zilar foydali ishni qilishga qaror qilsalar, bajarishi qiyin bo'lsa ham uni qiladilar. Bular tashabbusli, jasur va shiddatli odamlardir. Irodalarida qattiq shiddat bor. Boshqa guruhdagi odamlar biror ishning foydasiga imonlari komil bo'lsa-yu, lekin tahlikali bo'lsa bajara olmaydilar. Bular qo'rqqoq, kamharakat, azmlari bo'sh kishilar bo'ladilar. Yana bir «zaif jamoa» guruhi bordir. Bular mushkul va xavfli ishlarni ham qilishga qaror beradilar, ijrosini ham qonuniy deb bilib qo'l uradilar-u andak mushkilot va xavf-u xatarga duch kelsalar, darrov o'z qarorlaridan qaytadilar. Bularning saboti yo'q, irodalari zaifdir. Boshqa jamoat esa qaror qabul qilgandan so'ng tahlika va xavf-u xatarga tushsalar ham orqaga qaytmaydilar. Bular sabotli, irodalari qat'iydir. Bas, irodaning sifatlari oltitadir. Bular: sur'at, ikkilanish, shiddat, zaiflik, matonat va matonatsizlik. Irodaning kamoli uchta, ya'ni sur'at, shiddat, matonat bo'lsa, ikkilanish, zaiflik va matonatsizlik irodaning nuqsonidir. Bolaning irodasini shu nuqsonlardan saqlab, kamolot alomatlariga yetkazish irodaning tarbiyasi bo'ladi. Ota-ona farzandlarini tarbiya etib, bir komil inson qilmoqchi bo'lsalar, mayl tarbiyasidan keyin quyidagilarga ham ahamiyat bersinlar:

1. Bolaning badan va fikriy tarbiyasida hech qanday sustkashlikka yo'l bermasinlar, chunki qaysi inson sog'lom tan va aqldan mahrum bo'lsa, azm va irodasi ham nuqsonlarga g'arq bo'lgan bo'ladi.

2. Bolalarning huzurlarida ota-ona o'z azm-u sabotlarini zaif, irodalarini nuqsonli qilib ko'rsatmasinlar, toki go'dak buni ko'rib ibrat uchun taqlid qilmasin.

3. Bolalarga huyuk va aqlli, irodali insonlar haqida ertak va afsonalarni ibrat uchun ko'proq aytib berish lozim.

4. Farzand o'z iroda va azmiga qarab harakat qilishi zarur. Agarda bola har qanday ishni otonasining zo'ri bilan qilsa, irodasi zaif va nuqsonli bo'ladi. Ulg'aygandan keyin ham bola o'zicha iroda bilan biron ishni bajara olmaydi. Haqiqatan, bolaning harakat va fe'lidan xabardor bo'lib turib, behuda ishlardan qaytarish kerak. Lekin buni bolaning azm-u irodasiga zarar yetkazmasdan qilish durust, ya'ni shirin so'zlar va pandlar bilanki, haqorat va urish bilan emas.

Ota-ona vazifasiga kirgan axloq tarbiyasi haqida nimaiki bo'lsa yozdim. Ammo yuqorida yozganimdek, aqliy va axloqiy tarbiyaning eng muhim va eng mushkul vazifalari maktab va muallimlar zimmalariga tushadi. Lekin bu risolada ular haqida to'liq yozib bo'lmaydi.

MAKTAB

Shunday qilib, yozganlarim asosida ko'z qorachig'ingizni tarbiya qilasiz va inshoolloh, shu oqilona tarbiyatingiz soyasida farzandingiz o'tkir aql va sog'lom badanga shoh bo'lib, yaxshi kamol topib, yetti yoshni ham to'ldiradi. Lekin bu bilan vazifam va burchim tamom bo'ldi deb o'ylamang. Jigarbandingiz sakkiz yoshga kirgandan so'ng bo'y-ningizga yana bir katta vazifa tushadi. Biroq bizing mamlakatimizda bu vazifani bajarish mush-

kuldir. «Bu qanday vazifa ekan?» — dersiz. Bu — bolani maktabga berish. «Bir tovoq is chiqarib, bir lagan holvaytar olib, bolamning qo'lidan yetaklab falon mahallaning maktabiga olib borib qo'yaman, mavridi kelganda bir-bir holvaytar qilaman, yilida to'rt marta «bayram puli», haftada bir marta payshanbalik berib turish qiyinmi?» — deyishingiz mumkin. Albatta, bu yerda hech qanday qiyinchilik yo'q, «bo'yra puli» va «ko'mir puli» berish ham muammo emas.

Menga bularning daxli yo'q. Xohlasangiz yilida to'rt ming marta «bayram puli», har haftada yetmish marta payshanbalik bering, mening nima ishim bor?! Lekin asl maqsad farzandingiz tarbiyasidir. Bu esa ancha murakkab ish! Tushuntiribroq bayon qilaman. Siz jigarbandingizni tavallud topishi bilan emizishdan ajratgungacha, keyin sakkiz yoshgacha men aytganimdek tarbiya etasiz. Endi, sakkiz yoshga to'lgach, maktabga berib, shunday muallimga topshirmoqchi bo'lasizki, u bolangizni o'zingizga o'xshab, ya'ni men aytgan yo'l bilan tarbiya etsin, hatto sizdan ham ko'proq zahmat cheksin. Endi yurtimizdagi maktablarni ko'z oldingizga keltirib, insof yuzasidan mulohaza qiling, bu maktablar jigarbandingizning tozaligi, badan va aqliy tarbiyasi hamda axloqi haqida men yozganimdek harakat qiladilarmi — yo'qmi? Bu maktablar men aytgan vazifalarning birontasini bajara oladimi? Indamaysiz?

Modomiki, savollarimga javob bera olmaysizmi, maktablarimiz ahvolini qalam kuchi bilan tasvirlab beraman, balki shundan keyin savollarimga javob berarsiz. Jigarbandingizni yetti yil tarbiyalab, qo'lidan ushlab maktabga olib borasiz. Maktab degani qanday joy? Bir qorong'i, havosi og'ir bo'lgan joy.

Ovro'paliklar va ruslarning otxonalari bunday binolardan pokizaroq va havosi tozaroqdir. Tomi yo'q, devorlari faqat shuvoqlangan. O'tirgan o'ttiztacha bolaning orasida kal ham, ko'r ham, majruh-u sil kasal ham bor. Jigarporangizni shu (odam o'tirish uchun) loyiq bo'lmagan joyga olib kirib muallimga topshirasiz. Xo'sh, bu muallim qayerda tahsil ko'rgan? Ta'lim uslubi qanaqa? Bolalar tarbiyasidan xabari bormi? Bolalarga o'rgatmoqchi bo'lgan narsalarni o'zi biladimi? Shu savollarning javobi sizga juda zarur bo'lsa ham xayolingizga ularni keltirmaysiz, ya'ni muallim ahvolini tekshirmaysiz. Shunday qilib, dilbandingiz shu xonada johil bir muallim qo'lida ertadan kechgacha qolib, alifbe, abjad va haftiyakni navbat bilan o'qiydi. Keyinchalik Qur'on va «Chorkitob»ga o'tadi. Tahsil usuliga ko'ra bolalar ikkita vazifa oladilar. Lekin «Chorkitob» ma'nosini na shogird, na muallim tushunadi. Qur'on qiroatida ham shunday. Qiroat qoidalariga shogird ham, o'qituvchi ham rioya qilmaydilar. Ikki soat davomida bola sabog'ini olib, olti-yetti soatida uxlaydilar, suhbat qiladilar, pashsha tutadilar va uyatli ishlar bilan mashg'ul bo'ladilarki, bayon etishga uyalaman. Sizlar esa uni bilasizlar. «Chorkitob» xatmidan keyin oshiqona va orifona mazmundagi Hofiz, Bedil, Navoiy asarlari, hatto, Yusuf va Zulayhodek kitoblarni o'qib, mazmunini tushunmaydilar. Shuncha vaqtlarini behuda o'tkazishlari ustiga nodon muallimlaridan kaltak ham yeb turadilar. Balki siz, «kaltaklab turishning nima zarari bor», dersiz? «Axir kaltak zarbidan ayiq mulla bo'lgan!» deb aytarsiz?! Ba'zan bu misolingizga men ham qo'shilaman, haqiqatda, ayiq kaltak zarbidan mulla bo'ladi. Lekin odam esa ayiqqa aylanadi! Cho'p zarbidan boladagi hamma insoniy fazilat yo'qoladi. Binobarin, mak-

tablarda kaltak va «falaq»qa¹ yo'l berish nodonlik va andishasizlik darajasini ko'rsatadi.

So'zlarimga hayron bo'lmang. Bu yangi fikr (ya'ni qoidai jadid) emas. Balki oldingi olimlar ham bu fikrni ta'kidlaganlar. Islom olimi va arab faylasufi Abdurahmon ibn Xaldun (832-yili tavallud topgan)² o'zining mashhur «Muqaddima» asarida shu haqda yozgan. Xotirjam bo'lishingiz uchun bu musulmon olimning so'zini arab tilidan tarjima qilib keltirishni ravo ko'rdim. Ibn Xaldun yozadi: «Ta'lim va tarbiya jarayonida siz bolaning harakatlarini qat'iy chegaralamang, ularga jahl va zulm qilmang. Qaysi shogird zulm va qahr bilan tarbiya topsa, xotirasi tarqoq bo'lib, shodligi va sururi yo'qoladi, xotira pareshonligi va g'amgin qalbi tufayli bilim miyasiga ham kirmaydi. G'amgin, hafsalasiz odam, zaif, sust bo'ladi. O'z muallimidan zarar va jabr ko'rgan shogird yolg'onchi, riyokor, hiylagar va fikri buzuq bo'ladi. Chunki muallimidan qo'rqib, yuragida alanga qolmaydi. Natijada maktabdan qochadi. Xalos bo'lish uchun ming bahona topadi. Ba'zan maktabga kelsa ham o'qituvchi nazaridan o'zining yomonligini yashirish uchun ikkiyuzlamachilik qiladi. To'g'risini aytmasdan qilmishini yashirish uchun yolg'on ishlatadi. Borib-borib u yolg'oni, nayranglari, riyokorligi tabiatiga singib, bolani axloqiy fazilatlardan mahrum etadi. O'z ustozidan lat yegan, zulm ko'rgan shogird qo'rqoq va jur'atsiz bo'ladi, mazlumlikka o'rganib, o'zini himoya qila olmaydi, odamning oliy

¹ *Falaq* — o'rtasida halqasimon tasma o'tkazilgan yog'och. Eski maktablarda bolalarni jazolash quroli.

² *Abdurahmon ibn Xaldun*. Sayyoh va faylasuf. Arab tilida ijod qilgan. Asar va muallif haqida kengroq ma'lumot uchun «O'zbekistonda ijtimoiy fikr» jurnalining 1998-yil 1-soniga qarang.

fazilatlaridan biri bo'lgan himmat tayanchidan mahrum bo'ladi!» Ana shu purma'no so'zlar alloma Ibn Xaldun farmoyishlaridan bo'ladi. Bunga qo'shimcha qilishni men xohlamayman.

Tarbiyaning qanday bo'lishi, maktablarimizning hozirgi ahvoli qandayligini ma'lum qilganimdan so'ng sizlardan so'ray: «Ayting-chi, shunday maktablarda bolangiz nima foyda oladi? Siz qanday manfaatdan umid qilasiz?»

Shu yerda bola tarbiyasi haqidagi bahsga nuqta qo'ymoqchi edim, ammo mamlakatimiz uchun muhim bo'lgan masala xayolimga keldi va uni ham aytib o'tishni munosib ko'rdim. Sezgan bo'lsangiz, shu joygacha aytganlarim umumiy tarzda bo'lib, farzandingiz xoh o'g'il, xoh qiz bo'lsin shu tariqa tarbiyat qilib, maktabga qo'yinglar dedik. Biroq bizlarning odatimiz boshqacha, biz qizlarni o'g'il bolalar qatori tarbiya qilmaymiz, ularga ilm olish zarur deb qaramaymiz. Binobarin, qizlarga ilm berish zarurligi haqida yozib, bu masalani ham sizlarga tushuntirib bermoqchiman.

QIZLAR HAM ILM OLISHLARI KERAKMI?

Bu savolning javobi juda qisqa va osondir. Baxtimizga qarshi biz turkistonliklar, xususan, biz buxoroliklar bu ma'noni tushunishga harakat qilmaymiz. Ma'lumki, odamzot diniy va dunyoviy mehnatlar yuki ostida qolib ketgan va umr davomida, asosan, dunyoviy ishlarni bajarib yurishga majbur bo'ladi. Dunyoviy ish, masalan, odamning yeb-ichishi, kiyinishi, uy qurishi, uylanishi, bolalik bo'lishi, uning tarbiyasi, uy-ro'zg'orini tartibga keltirishi va hokazolardir. Bu ishlarni bajarish uchun

pul kerak bo'ladi. Pul ishlash uchun odam biror kasb-u kor bilan mashg'ul bo'ladi, shu asnoda boshqalar bilan muomalaga kirishadi, muomala vaqtida aloqa, kengash, suhbat, bahsga kirishib, goh janjal qiladi, goh sulh tuzib murosaga keladi. Shunday qilib, odam bolasi qizmi yoki o'g'ilmi, balog'at yoshiga yetib, shu munosabatlar doirasiga kirgani sari yuqoridagi muomalalarni qilishga majbur bo'ladi. Faqat bir odam bu ishlarni bajara olmaydi. Shuning uchun odamlar bu ishlarni o'zaro, birlashib bajaradilar. Dunyoning ba'zi bir ishlarini ahli ayol bajarsa, ba'zilarini erkak o'z zimmasiga oladi. Shuning uchun u ko'chaga chiqadi, kasb o'rganadi, odamlar bilan muomalaga kirishadi. Ko'chada bajariladigan ishlarni erkak o'zi qiladi. Bir qism ishlar va majburiyatlar, uy ishlari (oziq-ovqat sarfi va iqtisodi, bolalarni boqish va tarbiyalash) ayol bo'yniga tushadi. Shu muqaddimadan ma'lum bo'ladiki, erkak dunyoviy ishlarning bir qismini bajarishga qanchalik mas'ul bo'lsa, ayol ham bir qism ishlarni bajarishi shunchalik zarur ekan. Boshqacha qilib aytganda, dunyoviy ishlarni bajarishda erkak va ayol o'rtalarida, umuman, farq bo'lmaydi.

Endi masalaning diniy tomonlarini tadqiq qilib, ayol va erkak ahvollarini tahlil qilamiz. Biz musulmonlarning diniy vazifalarimizni Qur'oni karim bayon qiladi. Agarda Qur'oni karimga murojaat qilsangiz ko'rasizki, ikki-uchta xususiy hukmlardan tashqari barcha ishda ayol-u erkakka bir xil xitob qilingan. Ya'ni diniy hukmlarni bayon qilib ayol-u erkak farqini ajratmaydi, balki hammani «ayuhallazin» va «ayuhan-nos» xitobi ostida birlashtiradi. Masalan, «Ey, imon keltirgan, Allohdan qo'rqingiz!», «Ey odamlar, o'z Parvardigoringizga sig'ining-

lar!» va hokazo. Bas, ma'lum bo'ladiki, diniy majburiyatlar hamma musulmonlarga bir xil va tengdir. Erkag-u ayol bu hukmlarni bir xil qabul qilib ado etishlari lozim ekan. Endi, maktabga borib ilm olish nima uchun lozim ekan? Biz avval savod va hisobni, keyin diniy ilmlarni o'rganamiz. Ilohiy amrlardan mahrum va bexabar qolmasligimiz lozim. Undan keyin oliy ilmlardan birini, ya'ni tabobat, hikmat, handasa (geometriya), tijorat, tarbiya, ziroat, huquq yoki diniy ilmlarni chuqur va yaxshi o'rganib tabib, tijoratchi, dehqon, murabbiy, mufti yoki ruhoniylar (mulla) bo'lamiz. Ya'ni shu ilmlardan birining soya-sida biror kasbni ixtiyor etib hayot kechiramiz. Demak, ilm diniy-dunyoviy ishlarni bajarish uchun zarur ekan. Endi mening so'zlarimga diqqat qilib uni qabul qilgan bo'lsangiz, ayollarning ilm olishlari zarurligi haqida dalillar keltirib isbotlayman. Modomiki, ilm olish har bir odam uchun diniy va dunyoviy majburiyatlarga kirar ekan, ayollar ham ilm o'rganishlari shartdir. Mening bu dalilim shunday qat'iy va mantiqan to'g'riki, aql va insof arboblari hech qachon unga qarshi chiqish uchun jasorat qilolmaydilar. Xotin-qizlar ilm olishlarining yaxshi tomonlarini ham yozib sizga ko'rsatayin. Birinchidan, erkak ahli ayolini boqish uchun har kuni ertadan kechgacha xizmatga boradi. Tanigan-tanilmaganlar bilan muloqot qiladi, kun davomida bir necha marta g'amga botadi. U uyiga qaytganda uyining saranjomligini, bolalarining tinchligini, oziq-ovqati tejog'ligini, ovqati muhayyo bo'lishini orzu qiladi. Xotini ochiq ko'ngil bilan uni kutib olib, odamlar muomalasi, ishxonasining ranj-u kulfatidan orttirgan qayg'u-alamini ko'nglidan ko'tarishini kutadi. Zotan, yuqorida aytganimdek, ayolning vazifalaridan biri shudir. Ilmli va tarbiya ko'r-

gan ayollar bu ishlarni ortig'i bilan bajarib, erlarini mamnun qiladilar. Ammo tarbiya ko'rmagan, bilimsiz ayollarga uylangan erkaklar bunday ilohiy nematdan ajrab qoladilar. Kupincha, er uyga qaytib darvozalaridan kirmasdan, ichkarida dod-voy va janjal ovozi eshitadilar. «Ajabo, nima bo'ldi ekan?» — deya vahima bilan ichkariga kirsalar, xotini bolachaqa yoki qo'shni ayollar bilan janjallashayotganini ko'radilar. Ba'zan uyini iflos, bolalarini kasal, go'shtni esa mushuk olib ketgan, oshxonada biror taom yo'q, uy-hovlini besaranjom ko'radi. Buning ustiga yana xotinlarini qidirib topolmaydilar ham. Bilasizmi, xotin uyni shu ahvolda tashlab qayerga ketgan? Duoxon eshon uyiga ketgan! Ko'pchilik erlar ishdan charchab qaytsalar, tarbiyasiz va johil xotinlari yoqalaridan ushlab: «Nimaga farang ro'mol, zarli paranji olib kelmading?» — deb janjal ko'taradilar.

Ikkinchidan, islom olamining hozirgi ahvolini bir necha bor sizlarga bayon qilib aytgan edimki, bu ulkan olam halokatga yaqin kelgan. Agarda ishbi-larmon musulmonlar himmat kamarini bellariga bog'lab, millatlari ahvolini isloh etmasalar, ahli islomning shu qolgan sharaf-u e'tibori islomni va musulmonchilikni nobud qiladi. Islom olami ahvolini isloh etishda bitta yo'l bor.

Bu ham islom millatining umumiy axloqini isloh etish. Barchaga ma'lumki, mamlakatimiz holi xarob, istiqbolimiz ham xatarda. Tutgan yo'limiz nobudlikka olib borishini har bir kishi tushunsa kerak. Bugun yo erta biz o'tib ketamiz. Lekin oramizda holimizni isloh qilish uchun himmat kamarini bog'lagan odam yo'qdir. Bu mayliku-ya, «hozir ahvolimizni isloh etsa bo'ladi» degan odam topilmasligi aniq! Nimaga? Chunki biz ahli musulmon qalb quvvati, istiqbol umidi, madaniyat jasorati, fidokorlik

hissi va diniy g'ayratdan, millat izzati va g'ururidan batamom mahrum bo'lganmiz. Na sabotimiz va azmimiz, na imonimiz va umidimiz bor. Xullas, milliy azm-u jasoratimiz, diniy axloqimiz butunlay xarob bo'lgan.

Ajib, juda ajib! Bu dardning chorasi nimada? Bu dardning iloji bo'lganda ham davosi uncha oson emas, ancha fursat, vaqt talab qiladi. Buning chorasi biz farzandlarimizni yaxshi xulq egalari etib tarbiyalashimiz lozim, ya'ni shunday qilishimiz lozimki, farzandlarimiz imonli, fidokor, g'ayratli bo'lib ulg'ayib, o'z bolalarini islom taraqqiyotiga muvofiq tarbiyalab, din va dindoshlarini halokat va xarobalik jarligidan qutqarsinlar.

Bu matlabga erishish uchun xotinlarimiz va qizlarimiz — millat onalari tarbiya va ilm olishlari lozim, axloq va bilimlarini kamolga yetkazishlari zarur. Aks holda xotinlarimiz erkaklardan ham qo'r-qoqroq, zaifroq va g'ayratsiz bo'lganlaridan bolalarimiz ham ularga o'xshab ketadilar. Mana shu oyati karima ham shu ma'noga ishora qiladi: «Pokiza yerdan toza va foydali o'simlik oson o'sadi va pokiza bo'lmagan yerdan xor-xasdan boshqa narsa chiqmaydi»¹.

Uchinchidan, men yuqorida bolalarni tarbiyalash va o'stirish haqida bir qancha qoidalarni yozdim. Va agarda ona sog'liqni saqlash va bolalar tarbiyasidan xabardor bo'lmasa, bu qoidalarni bajara olmaydi. Bu johillik va nodonlikning natijasida mamlakatimiz bolalarining yarmidan ko'prog'i nobud bo'ladilar, qolganlari esa axloqi yomon va ishyoqmas bo'ladilar. Ba'zi ehtiyotkor zamondoshlarimiz aytadilarki: «Ayollarga xat-u savod berish

¹ Qur'oni karim, A'raf surasi, 58-oyat.

durustmas, zero ayollar savodli bo'lib nomahram va begonalarga xat-u xabar yozib, munosabat o'rnatadilar...» Agarda siz «Al-lazina»¹ oyati karima bashoratidan bexabar bo'lsangiz, agar siz bizning hayvonlardan ajratib turadigan fikrlash va aql-u idrok fazilatimizdan bebahra bo'lsangiz va Alloh-ning eng buyuk ne'matlaridan bo'lgan aqlga no-shukurlik qilsangiz, uni ishlatmasangiz, albatta, bu dalil va muddaoni qabul qilasiz. Ammo bu masalani boshqa muammolar qatori sog'lom aql nazaridan o'tkazsangiz, osonlik bilan bu ehtiyotkor jamoaning dalillari qancha zaifligini tushunasiz. Mening dalillarimga esa ular, umuman, tob berolmaydilar. Shunga qaramasdan men bu yerda har bir masalani baholi qudrat, qo'limdan kelganicha tadqiq qilib va shu mavzuni arzimagan va zaif bo'lsa ham javobsiz qoldirmayman. Bu masalaning javobi ikki xil bo'ladi: biri taslimiy, ikkinchisi ma'naviy. Birinchi javob shunday: ha, biz sizning dalillaringizga taslim bo'lib aytamizki, xat-u savod chiqargan ba'zi xotinlar, qizlar o'z bilimlarini suiste'mol qilib, begonalar bilan yashirin maktublar orqali munosabat o'rnatadilar. Lekin bu dalil da'volaringiz isbotiga kifoya bo'lmaydi. Ikkinchi javob: yuqorida men ayollarni ham ilm olishlari zarurligini qat'iy dalillar bilan isbotlab berdim. Dunyoda shunday buyuk va savobli ishlar borki, ichi qora odamlar doim ularni suiste'mol qiladilar, lekin ularning ishlari o'sha amallarning savobiga, umuman, halal yetkazmaydi. Masalan, fiqh ilmi oliy va buyuk bir ilmdir, uni o'rganish ham zarur, ham savobdir. Lekin ba'zi johil muftilar va zolim qozilar bu ilmni pora olish va xonadonlarni buzish yo'lida qurbon qiladilar. Ammo

¹ *Oyatning to'la ma'nosi: «Kim so'zni eshitsa va yaxshi qabul qilsa, ular Haq tomonga yo'l topganlardandirlar», Fitrat.*

ularning bu ishlari fiqh, ilmi sharofatiga va o'rganilishi lozimligiga, umuman, zarar yetkaza olmaydi. Keling, mavzudan uzoqlashmaylik. Siz xat-u savodni erkaklarga zarur ekanini qabul qilasiz. Ammo erkaklar ham o'z xat-u savod va bilimlarini zulm va fisq yo'lida ishlatishlari mumkin. Lekin haligacha men erkaklarni xat-u savod va bilim olishdan man etish lozimligini eshitmadim. Shunday qilib, ayollarining ham xat-u savod chiqarishlarini shunga qiyoslasa bo'ladi.

Odamning fe'l va harakatlari ikki qismga bo'linadi. Birinchi qism, shunday fe'l va harakatlarkim, bir shaxs yoki bir necha odamga (ya'ni millatning bir jamoasiga) foyda va manfaat keltiradi. Shu fe'l-u harakat «savob ish» deyiladi. Samoviy din shunday ishlarni o'z tobelariga ko'rsatib amr qiladi. Xudovandi karim shunday ishlarni ixtiyor etganlarga bu dunyoda va oxiratda ulug' ajr va'dasini berib karamat qilgandir.

Ikkinchi qism, bir shaxs yoki bir necha odamga zarar va ziyon keltiradigan ish va harakatlar, ularni «gunoh» deydilar. Xudovandi taolo bunday ishlarni qilganlarga bu dunyoda va oxiratda azob-u uqubat va'da bergandir.

Demak, gunoh qilmaslik uchun ikkita asosiy shart lozim ekan, birinchidan, Xudodan qo'rqish va foydani zarardan farq etish.

Endi ko'ramiz: bu ikkala asosiy shart olimlarda bormi yoki johillardami? Birinchi shart, ya'ni Xudodan qo'rqish johillarda mavjud emas, olim esa Allohning yagonaligi, adolatliligi, do'stligi va jamolini ilm-u aqli bilan bilib tasdiqlaydi. Xudoning hukmlariga ishonib undan qo'rqadi. Ammo bularning hammasini bilmaganlar kimdan qo'rqadilar? Nimaga qo'rqishlari lozim? Qur'oni karim ham

tasdiqlaydi: «Olim bo'lgan bandalar Xudodan qo'r-qadilar».

Ikkinchi shart, foydani zarardan farq etish ham shubhasiz olimlarda mavjud. Zero, tamoman johil bo'lgan odam o'ng qo'lini chap qo'lidan farq qilolmasa, foydasi va zararini qayerdan bilsin? Modomiki, gunoh qilmaslik uchun ikki shart lozim ekan va bu ikkala shart olimlarda mavjud ekan, bas ayollarni «agarda xat-u savod chiqarib ilm olsalar, gunoh qiladilar» deyish, xato va qabul qilib bo'lmaydigan xulosadir.

Shu joygacha ota-ona tarbiyalari haqida baqadri hol qo'limdan kelganicha yozdim. Endi farzandning ota-onasiga nisbatan biror vazifa yoki burchi bormikan yoki yo'q?

OTA-ONANING HAQ-HUQUQLARI

Had-paymon qoidasiga binoan har bir haq-huquqning vazifasi va har bir vazifaning burchi mavjud. Olamning intizomi va tartibi shuni taqozo etadi, shu bo'linish bo'lmaganda olamda bironta nizom ham qolmaydi. Shunga qiyosan, ota-ona farzandlariga nisbatan shuncha vazifalarni bajarib kulfat tortar ekanlar, evaziga farzandlarining bo'y-niga haqlari ham tushadi. Masalaning asil mohiyati shundaki, ota-onaning farzandlari ustiga tushadigan huquqlari nimalardan iborat? Haddi va me'yori bormi uning?

Qadim zamonlarda, ya'ni islomdan oldin odamlar orasida ota-onaning haq-huquqlari aniq emas edi. Binobarin, aksar odamlar adolat haddidan oshib, vahshat va jaholat doirasiga kirardilar. Masalan, ota o'z bolalarini o'zining mol-u mulkiga teng bilardi va xohlagan paytida o'z farzandini o'ldirishi

mumkin edi. Islom tarixidan xabardor bo'lganlar biladilarki, islom dini paydo bo'lishidan oldin arablar o'g'il bola tug'ilishiga xursand bo'lib, qiz olamga kelsa, tirik yerga ko'mardilar. Payg'ambarimizning bobolari Abdulmuttalib Zamzam qudug'ining qazilishi munosabati bilan xursandchiligiga farzandlaridan eng suyuklisi Abdulloh (Payg'ambar otasi)ni qurbon qilmoqchi bo'lgan. Ana shunday odatlar ibtidoiy odamlar o'rtasida mavjud bo'lib, o'sha zamonada yaxshi odatlar tusiga kirgan edi. Islom dini shunday berahmlik va xaroblik keltiradigan narsalarni bashariyat olamiga ravo ko'rmay, farzand o'ldirishni man etdi. Qur'onda: «O'z bolalaringizni faqirlik xavfidan o'ldirmangiz», — deb aytilgan¹. An'om surasida esa: «Ularki farzandlarini o'ldiribdilar, albatta) zarar ko'radilar», — deb hukm qilingan².

Endi farzandning vazifasi Qur'onda ushbu tarzda tayin etilgan: «Xudoga ibodat qiling, o'zgani unga sherik qilmang va ota-ona haqlariga mehribonlik va yaxshilik qiling»³.

Hazrati Abu Bakr (r.a.) rivoyat qiladilar: Nabiy (s.a.v.) aytganlar: «Sizlarni eng og'ir gunohdan xabardor qilishimni xohlaysizlarmi?» (Sahobalar) «Ha, ey Xudo payg'ambar», — deya javob berdilar. Payg'ambar buyurdilari: «Eng og'ir gunoh bu Allohga shak keltirish va ota-onaga ozor berish» (Buxoriy va Muslimdan). Shu oyat va hadisdan ma'lum bo'ladiki, ota-ona haqqiga yaxshilik qilish va ularga ozor bermaslik har bir musulmon uchun vojib ekan. Lekin so'zni shu yerda to'xtatib, bahsga nuqta qo'yishga hali erta. Zero odam tabiatan zolimdir, insofsizlik sari mayli bordir. Payg'ambar aytadilar:

¹ Qur'oni karim, An'om surasi, 151-oyat.

² Qur'oni karim, An'om surasi, 140-oyat.

³ Qur'oni karim, Al-isro surasi, 24 – 25-oyatlar.

«Zulm odamlarning tabiiy odatlaridandir. Odamzot bir fursat topsa yoki birovni qo'l ostida ko'rsa, «inson haqiqatda isyon qilguvchidir» (degan oyati karima) mazmuniga ko'ra, tortinish yo'lidan chiqadi, adolat va muruvvat maydonini payhon qiladi». Biz odamning zolimona tabiatiga qarab, shu birgina oyat va hadisga ahamiyat bermay, farzandni qo'l-oyog'ini bog'lab, butunlay ota-onaga topshirsak, shubhasiz, olam nizomining asosi bo'lgan adolat va insof binosini buzgan bo'lamiz. Ha, hozirgi davrda farzandlari haqqiga zulm qilmagan ota-ona yo'qdir. Hatto, aksar farzandlar ham aynan ota-ona rizoligini o'ylab, ko'r-ko'rona o'zlarini qurbon qiladilar.

Endi mamlakatimizda har kuni sodir bo'ladigan ikki-uch voqeani arz qilaman. Falon odam foydasi kam bo'lgan bir kasbga mashg'ul. Dastmoyasi kam, oilasining sarf-u xarajati esa uning zimmasidadir. Onasi bu bechorani majbur qilib, falonchining qiziga falon mahr berib nikohiga olishini xohlab, shunga munosib dabdabali nikoh to'y qilishni, qiz uyiga shuncha paxta va guruch, muncha qo'y va allaqancha liboslik matolar yuborishni talab qiladi. Vaholanki, bu bechora, avvalo, uylanish qudratiga ega emas. Ikkinchidan, onasi taklif etayotgan to'y ikki ming so'mdan arzoniga tushmaydi. Shu ikki ming so'm ham yigitda yo'qdir. U chorasiz qolib, bu muammoni hal etish uchun onasiga qayta-qayta uni uylantirish orzusidan voz kechishini so'raydi. Onasi qabul qilmaydi. «Uylanishingni va to'yingni ko'rmay o'lish men uchun baxtsizlikdir. Oq qilaman, oq sutimga rozimasman», — deb o'z farzandini qiynaydi.

Falon kishining ikkita xotini bor edi. Ikkinchi xotinining ig'volari bilan oldingi xotinidan ajrashdi,

bolalarini merosdan mahrum etdi. Shuncha insofsizlik bilan bolalarini o'z uyida ushlab, ulardan ovqatlari evaziga o'zi va xotiniga xizmat qilishlarini talab qiladi. Bunga bo'ysunmasalar, ularni «oq» qiladi.

Pismadon kishining onasi, xotini ikki-uch farzandi bor. Xotini pok va yomonliklardan yiroq bo'lib, erining muhabbati va roziligiga muvaffaq bo'lgan. Lekin qaynona janoblari kosalariga sholg'omni kelinlari kam solganini pesh qilib, kelin bilan urishib dushmanlik qiladilar. Farzand holini shunday tang qiladiki, o'g'li xotinini haydab, bolalarini yetim qilib, yana ko'p pul sarflab, falonchining hunarmand, qo'li gul qizini nikohiga olishi lozim bo'ladi. O'sha qiz chiroyli bo'lmasa ham bir kambag'alning farzandi, qaynona xizmatini yaxshi bajo keltiradi. Agarda o'g'il onasining taklifini qabul qilmasa, ona «bergan sutimga rozi emasman» deb arazlaydi. Xulosa qilib aytganda, ota-onalarini diniy va dunyoviy ishlarda ham, umumiy va xususiy ishlarda ham ularga tobe bo'lishlarini hamisha orzu qiladilar. Bu esa zulm va insofsizlikdir!

Ota-onaga ehson etishga amr qiladigan oyat va hadislarini qanday tafsir qilish kerak? Shu savol ancha muddat mening xayolimdan o'tar edi. Men mudarris ustozlardan savollarimga javob berishlarini istadim, lekin ular ham qiynalib qoniqarli javob berolmadilar. Hatto, «bu ishlarning ketidan ovora bo'lma, nimaiki kitoblarda yozilgan bo'lsa o'shani qabul etgin. Zero, sen borayotgan yo'l kulfat keltiradi» deb, meni haqiqat izlashdan man etardilar. Men ham otasining po'stinidan qo'rqqan yosh bolaga o'xshab kulfat nomini eshitganim zahoti jim bo'lib qolardim. Lekin asli fikrim xotiramda qolardi. Chunki tafakkurni islom kuchi va qo'rqitish bilan

xotiradan chiqarib bo'lmaydi. Qur'on va hadis mutolaasiga musharraf bo'ldim, naf keltiruvchi ilmlardan bahramand bo'ldim. Haqiqat jaholat qo'li bilan yopilgan zulmat pardasidan ochildi, shu jumladan, ota-onaning haq-huquqlari ham yaxshigina ravshan va aniq bo'ldi. Endi shuni bayon qilaman. «Odamzotga amr qildikki, otangta yaxshilik qil. Agarda ular senga buyursalar va ul ish sening shirk va kufringga sabab bo'lsa, itoat qilmagin. Sizlar men tomon qaytasizlar, o'shanda dunyoda nima ish bilan mashg'ul bo'lganlaringni aytaman»¹. «Agarda ota-onang seni mushrik bo'lishing uchun harakat qilsalar, ularga itoat etmagin. Shunga qaramasdan bu dunyoda ular bilan yaxshi yashagin»². Mana shu ikkita oyati karima bayon qiladiki, ota-ona farzandlarini shirk va kufrga dalolat etsalar, farzandlar ularga itoat qilmasliklari lozim. Agar farzand ota-onasini xato yo'lida ko'rsa, ularni to'g'ri yo'lga chaqirish mumkinmi? Bu savolga quyidagi oyati karima javob beradi. Qur'onda rost so'zlaguvchi va payg'ambar bo'lgan Ibrohim hikoyati zikr etilgan³. U otasiga dedi: «Ey ota, ko'rmaydigan, eshitmaydigan, senga naf bermaydigan bu butlarga nima uchun sig'inasan? Ey ota, menda shunday ilm hosil bo'lganki, u senda yo'q. Bas, menga ergashgin, men senga to'g'ri yo'lni ko'rsatayin. Ey ota, shaytonga ibodat qilmag'in, u hazrati Rahmonga isyon qilibdir. Ey ota, Alloh tomonidan senga azob tegishidan qo'rqaman, unda shaytonga do'st va hamroh bo'lasan». Ibrohimning otasi dediki: «Ey Ibrohim, agarda bu fikringdan qaytmasang, seni duoibad qilaman, yo'qol ko'zimdan, qahrimga

¹ Qur'oni karim, Ankabut surasi, 8-oyat.

² Qur'oni karim, Luqmon surasi, 15-oyat.

³ Qur'oni karim, Maryam surasi, 42 – 49-oyatlar.

giriftor bo'lma». Ibrohim dedi: «U (Alloh)ning mening haqqimga lutf-u marhamati bordir». Shubhasiz, Qur'oni karim Xudoning to'g'ri yo'lidir. Uning oyatlari qaysi mavzuda bo'lmasin, hammasi bandalarga yo'l ko'rsatish uchun nozil bo'lgandir. Jumladan, hazrati Ibrohim qissalari bo'lgan oyatlar ham bizlarga bir nechta ma'nolarni tushuntiradi. Birinchidan, agarda ota xato yo'lga kirgan bo'lsa, farzand otasiga e'tiroz qilib, uni xato yo'lidan qaytarishi to'g'ridir. Lekin farzand ota xatosini iliq so'zlar bilan va ravshan dalillar bilan tushuntirmog'i lozim. Masalan, Ibrohim deganki, «Ey ota, shaytonga sig'inmagan».

Ikkinchidan, agarda o'g'il otasi bilmagan narsani bilib olsa va shu ma'noni otasiga tushuntirmog'i lozim bo'lsa, o'ziga ergashtirish uchun uni da'vat qilsin.

Uchinchidan, agarda ota farzandining bu harakatlaridan xafa bo'lib man etsa, o'g'li otasining to'sqinlik qilishlariga e'tibor qilmasin. Lekin otasiga dag'al munosabatda bo'lmasin, balki muloyim va shirin so'zlar bilan noroziligini bildirsin. Agar farzand zimmasiga tushgan haq va shar'iy bo'lgan din rivojiga harakat qilish, mulk-u millat uchun xizmat etish, ilm olish kabi ishlardan biriga bel bog'lamoqchi bo'lsa va uning ishidan ota-onasiga biror zarar yetadigan bo'lsa, shu ishlarga ota-onam qarshi deb voz kechishi to'g'rimi? Bu savolga ham javobini quyidagi oyati karimadan olamiz: «Ey mo'minlar, har bir ishning ijrosida adolat qiling, xolisanlilloh shahodat beringlar. Hatto, bu amalingiz o'zingizga, ota-onangiz yoki urug'-qarindoshlaringizga zarar keltirsa ham»¹. Bu oyat shuni dalo-

¹ Qur'oni karim, Niso surasi, 135-oyat.

lat qiladiki, mo'min odamlar adolat ijrosi va haq izhori uchun doim harakat qilishlari lozim. Bu yo'lda o'zlariga yoki ota-onalariga zarar tegishidan andisha qilmasliklari lozim.

Ajabo, agarda ota-ona bizlarni adolat o'rnatishda har bir musulmon uchun bajarilishi shar'iy bo'lgan haq so'zni aytishni man etsalar, uni qabul qilaylikmi? Bu savolga quyidagi hadisdan javob olamiz. Ali (k. v.)¹ rivoyat qiladiki, «Nabiy (s. a. v.) deganlar: «Yaqinlaring noshar'iy ishga buyursa qilishing noto'g'ridir, shar'iy ishlarga buyursa qilishing to'g'ridir».

Juda yaxshi, bu masala tamom bo'ldi, lekin yana bir muammo qoldi. Masalan, bir odamga otasi shirkka sabab bo'ladigan bir ishni buyuradi, falon odam esa din rivoji va haq yo'lini ixtiyor etgan, otasi uni bu ishdan man etadi. Pismadon odamga esa onasi xotinini taloq berishga majbur qiladi. Xulosa: ba'zi ota-onalar farzandlariga shar'an to'g'ri bo'lmagan zararli ishlarni taklif qiladilar. Farzandlar esa, shu oyati karimaga amal qilib, bu takliflarni shirin va oqilona so'zlar bilan rad etib, o'z ishlari bilan mashg'ul bo'lsinlar. Agar bolalardan bir xato sodir bo'lsa, ota-ona bu xatodan xafa bo'lib, kechirim va uzrlarini qabul qilmaydilar. Ushbu holatda farzand gunohkor bo'ladimi? Bu savolga quyidagi oyatlar javob beradi: «Parvardigoringiz, yolg'iz Uning o'ziga ibodat qilishlaringizni hamda ota-onaga yaxshilik qilishlaringizni amr etdi. Agar ularning birovi yoki har ikkisi sening qul ostingda keksalik yoshiga yetsalar, ularga qarab «uf» tortma

¹ Ali karamulloh *vajhahu*. Ali ibn Abu Tolib. To'rtinchi xalifai roshidin. Rasullohning amakivachchalari, qizlar Fotimaning eri 656–661-yillarda xalifalik qilgan. 661-yili o'ldirilgan.

va ularning so'zlarini qaytarma! Ularga doimo yaxshi so'z ayt! Ular uchun mehribonlik bilan xorlik qanotini past tut — xoksor bo'l va «Parvardigorim, meni (ular) go'daklik chog'imdan tarbiyalab o'stirganlaridek, sen ham ularga rahm-shafqat qilgin» deb haqlariga duo qil»¹. Alloh taolo bu oyati karimada, avvalo, ota-ona haqlarini bizga tushuntirgan.

S YETIMLAR HAQ-HUQUQLARI

Ag'ir (ota-onasiz) bolalarni yetim deydilar. Hamma biladiki, bir bolaning otasi bo'lmasa, shariat hukmi bilan qozilar bu go'dakni bironta qarindoshlariga berishadi. Agarda ul shaxs ishonchli odam bo'lsa, bolaning pulini ham unga beradilar, aks holda o'sha odam o'z hisobidan yetimni ta'min qiladi. Yetimlarning bu masalalari bahsimiz doirasidan chiqadi. Bu risolada men faqat yetimlar tarbiyasining axloqiy jihatlarini bayon etaman. Ma'lumki, yetim tarbiyasini bo'yniga olmoq, uning jismoniy va ruhiy kamolotiga harakat etmoq, yetimga, umuman va hech qanday zarar yetkazmasdan, ozor bermasdan o'z bolalari qatorida qabul qilib, otasizligini eslatmaslik insoniylik nuqtai nazaridan har bir kimsaga shartdir. Inson rahmdil va muruvvatli bo'lishi lozim. Rahmdil va muruvvatli odam yetimlar haqqiga yaxshilik qiladi. Lekin haqiqatni yashirish insongarchilik sha'nidan emas, shu bois baland ovoz bilan aytamanki, mamlakatimizda yetimlarning haq-huquqlari bajarilmaydi. Ko'plarimiz biror yetim tarbiyasini o'z zimmamizga olsak, uning pulini zo'ravonlik bilan biror hojatimizga sarf qilamiz. Shu niyat bilan yetimning pulini olish Xudoga aslo xush

---

¹ *Qur'oni karim*, Al-isro surasi, 23 — 25-oyatlar.

kelmaydi. «Yetim moliga yaqinlashmang. Agarda yetim uchun eng yaxshi vosita bo'lmasa»¹, — deyiladi Qur'onda. Ya'ni yetim moliga qo'l cho'zayotgan bo'lsangiz, niyatingiz tijorat qilib yetim boyligini ko'paytirish bo'lsa mayli, faqat yetim balog'atga yetguncha. Yetim pullarini qo'lga olib, bir xazina topgan odamga o'xshab, undan foydalanamiz va dovdirab sarf qilamiz, asl egasini xayolimizga ham keltirmaymiz. Ular balog'atga yetgach, ming hisob-kitob bilan haqlarini zo'rg'a oladilar. Xudo homiylar va vasiylarga bunday ishlarni qilmaslikni buyurgan.

«Yetim molini bolaligida o'zlariga sarf qilinglar, ulg'aygandan so'ng o'zlariga (meroslarini) topshiring. Ular molini sarf qilgan bo'lsangiz, yetimlar moli sizg'a harom bo'ladi, undan xarj qilmang, ularning molini o'zlashtirmang. Bunday ishlarinigizning har biri katta gunohdir»².

Allohning shunday tanbehini inobatga olmay, o'z qilmishlarini davom ettirayotgan vasiylarga Xudo buyuradi: «Kim yetimlar molini yerkan, ular olov yeyishlarig'a shubha yo'qdir va yaqinda jahannam (do'zax)ga tushadilar»³. Ba'zi odamlar borki (kam bo'lsa ham), haqiqatan, Xudodan qo'rqib, buyurgan amrlariga itoat qilib, na yetimlar moliga va na o'zlariga yaqin keladilar.

Ular yetimning moli ularga falokat va baxtsizlik keltiradi, deb o'ylaydilar. Yetimlar tarbiyasi va mollarining himoyasini o'z zimmalariga olmaydilar. Men ularning bu harakatlarini yetimlar holiga zarar deb bilaman. Chunki shunday insof egalari yetimlarning mollari va o'zlarini himoyalari olmasalar, ular beinsoflar qo'lida qolib ketadilar, binobarin,

¹ Qur'oni karim, An'om surasi, 152-oyat.

² Qur'oni karim, Niso surasi, 6—7-oyatlar.

³ Qur'oni karim, Niso surasi, 10-oyat.

men ularga: «Agarda haqiqatan ham yetimlarga nisbatan niyatlaringiz pok bo'lsa, adolat fikrida bo'lsangiz hech xavfsiramang. Yetimlar mollarining himoyasi va tarbiyalarini o'z zimmangizga oling. Ularning mollari va poyqadamlari juda sharofatli va muborakdir», — deyman. Shayx ul-mufasssir Muhammad ibn Jarir Tabariy ibn Abbosdan rivoyat qiladi: «Va lo taqrabu mol al-yatima¹...» va «inal-lazina yakuna amvola al-yatima²» oyatlari nozil bo'lganda yetimlarga javobgar va vasiy bo'lganlar qo'rqib qoldilar.

Yetimlar ovqatini o'zlarining ovqatlaridan ajratdilar. Hatto, ularning taomlarini alohida qozonda pishirib, alohida laganga solib yedirdilar, qolgan ovqatlarini ertasiga qoldirdilar. Ertasi agar yetimlar iste'mol qilmasalar, olib ketguncha saqlab, keyin to'kib tashladilar.

Bu masala arablar uchun mushkul bo'ldi. Voqeani payg'ambarga arz qildilar. Quyidagi oyat nozil bo'ldi: «Ey Muhammad! Sendan yetimlar masalasini so'raydilar. Aytgin ularga, yetimlarning manfaati yo'lida harakat etish ularga ham, sizlarga ham yaxshidir.

Agarda ularni o'z uylaringizga olib kelsangiz, ular birodaringiz bo'ladilar. Ulardan qochmang, haqlariga yaxshilik qiling. Xudo buzg'unchi va solihni biladi. Agarda yetimlarga nisbatam niyatingiz yomon bo'lsa, sizlarga azob, aksincha bo'lsa, savob beradi. Agarda Xudo xohlasa edi, sizlarni qiyin ahvolga solardi, ya'ni yetimlar bilan sizlarning muomalangizni oson qilmas edi. Alloh aziz va ha-kimdir»³.

¹ Qur'oni karim, An'om surasi, 152-oyat.

² Qur'oni karim, Niso surasi, 10-oyat.

³ Qur'oni karim, Baqara surasi, 219 – 220-oyatlar.

Yetimni uyga olib kelsangiz farzandingiz bilan bir xil ko'ring, farzandingizga teng muomalada bo'lingiz, bu ham insofdan va ham shariatda lozimdir.

Imom Buxoriy Sahl ibn Sa'd va Imom Muslim Abu Hurayradan rivoyat qiladilar: «Payg'ambarimiz (s.a.v.) ikki barmoqlarini birlashtirib aytadilar: «Kimki yetimlar saodatini o'z zimmasiga olsa, ikkalamiz ana shu ikki barmoqdek u bilan bir-birimizga yaqin bo'lamiz». Nabiy (s.a.v.) aytgan ekanlar: «Qaysi xonada biror-bir yetim hurmatli va aziz bo'lsa, o'sha oilani Xudo sevadi, ammo yetimga xizmatkordek muomala qilib, uni urib, so'kib xor-zor qilganlar ilohiy amr-u farmonga qarshi ish tutadilar».

«Bas, endi inson qachon Parvardigori uni imtihon qilib, aziz qilib qo'ysa va unga ne'mat ato etsa, darhol: «Parvardigorim meni aziz qildi», — der. Endi qachon (Parvardigori) uni imtihon qilib, rizqini tang qilib qo'ysa, darhol: «Parvardigorim meni xor qildi», — der. Yo'q (kambag'alligingiz shundanki), sizlar yetimni izzat-ikrom qilmassizlar! Miskin bechoraga taom berishga ham bir-birlaringni targ'ib qilmassizlar», — deyilgan Val-Fajr surasida¹. «Sen dinni, ya'ni ilohiy hukmlarni yolg'onga chiqarganlarni ko'rganmisan? Ul shaxs yetimni g'azab bilan oldidan haydagan va boshqalarni miskinlarga taom berishga da'vat etmayotgan kishidir», — deyiladi Mo'un surasida².

XIZMATKORLAR HUQUQLARI

Bir oiladagi oxirgi munosabatlardan biri uy egalarining xizmatkorlar bilan bo'lgan munosabatlari bo'ladi.

¹ *Qur'oni karim*, Val-fajr surasi, 15—18-oyatlar.

² *Qur'oni karim*, Mo'un surasi, 1-oyat.

Xudo rasulidan xizmatkorlarga nisbatan bo'lgan amrlarini yozib, men bu risolamga nuqta qo'yaman. Imom Buxoriy va Imom Muslim Abu Zar G'afariydan¹ ishonchli rivoyat qiladilar: «Abu Zar aytadi: «Bir kuni g'ulomimning onasini so'kdim. Payg'ambar eshitib, menga shunday xitob qildilar: «Ey, Abu Zar! Sen g'ulomingning onasini so'kdingmi? Senda johiliyatdan qolgan asar bor ekan.

Qullaringiz va xizmatkorlaringiz birodarlaringiz bo'ladilar (chunki ular ham odam) va Xudo ularni sizga tobe etgan. Kimki o'z dindoshiga xizmat etsa, xo'jayini o'zi yeganidan unga yedirishi, o'zi kiyinadigan kiyimdan unga berishi lozimdir. Xizmatkorlarga og'ir xizmat buyursangiz, o'zlaringiz ham ularga madad bering».

Abu Hurayra (r.a.) rivoyat qiladilar: «Payg'ambar (s.a.v.) dedilar: «Qachon xizmatkor olsangiz, u bilan birga ovqatlaning, bo'lmasa o'zingiz yeydigan taomdan unga bering».

T a m o m

---

¹ Abu Zar G'afforiy. Islomning ilk targ'ibotchilaridan. 635- yili vafot etgan.

MUNDARIJA

PROFESSOR FITRAT IBRATLI OILA HAQIDA.....	3
<i>Muallifdan. Bismillahir rohmahir rohiym.....</i>	5

Birinchi qism

UYLANISH VA UYLANMASLIK XUSUSIDA.....	8
NECHTA XOTINGA UYLANISH MUMKIN?.....	16
UYLANMOQ ZARUR BO'LGANDA	
QANDAY XOTINNI TANLASH LOZIM?.....	23
BO'LAJAK ER-XOTIN BIRINCHI	
NAVBATDA NIMALARGA AHAMIYAT BERSIN?....	27
MAHR VA TO'Y QANDAY BO'LISHI LOZIM.....	33
ER-XOTINNING QANDAY	
YASHAMOQLIKLARI XUSUSIDA.....	41
OILANING MAISHATI VA IDORASI.....	46
IFFAT VA MO'MINLIK.....	51
G'AYRAT.....	52
VISOL.....	54
MUROSA-YU MADORA.....	57
TALOQ.....	59
HOMILADORLIK DAVRI.....	65

Ikkinchi qism

FARZAND TARBIYASI.....	70
BADAN TARBIYASI.....	80
AQLIY TARBIYA.....	98
AXLOQIY TARBIYA.....	109
MAKTAB.....	120
QIZLAR HAM ILM OLISHLARI KERAKMI?.....	124
OTA-ONANING HAQ-HUQUQLARI.....	131
YETIMLAR HAQ-HUQUQLARI.....	138
XIZMATKORLAR HUQUQLARI.....	141

5000 nusxa.

Abdurauf **FITRAT**

O I L A
YOKI OILA BOSHQARISH
TARTIBLARI

Muharrir Hilola Boltaboyeva
Badiiy muharrir Yasharbek Rahimov
Texnik muharrir Yelena Tolochko
Kichik muharrir Gulbayra Yeraliyeva
Musahhih Umida Rajabova
Matn teruvchi Gulchehra Azizova

Litsenziya raqami AI № 163. 09.11.2009. Boshishga 2013-yil 30-avgusda ruxsat etildi. Bichimi 84×100^{1/32}. Ofset qog'oz. BalticaUz garniturası. Kegji 11. Sharli bosma tabog'i 7,02. Nashr tabog'i 5,86. Adadi 2000. nusxa. Shartnoma № 58 – 2013. Buyurtma № 37.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 100129, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.
Telefon: (371) 244-10-45. Faks (371) 244-58-55.

«PAPER MAX» xususiy korxonasida chop etildi. 100129, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.